

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по педагогика
Катедра „История на педагогиката и управление на образованието“

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертационен труд
за присъждане на научна степен
„Доктор на науките“
по професионално направление: 1.2. „Педагогика“
научна специалност: „История на педагогиката и българското образование“

тема:
„Развитие на връзката
Българска православна църква-българско образование 865-1989“

Автор:
доц. д-р Пенка Ненова Цонева

Научно жури:

Вътрешни членове:

- Проф. д-р Емилия Любомирова Василева – председател
- Проф. д-р Искра Василева Баева - рецензент
- Доц. д-р Емилия Иванова Еничарова - рецензент

Външни членове:

- Проф. д-р Пламен Радев Иванов
- Проф. д-р Невена Славева Филипова - рецензент
- Доц. д-р Виолета Кирилова Атанасова
- Доц. д-р Магдалена Маринова Легкоступ

София, 2015

Дисертационният труд е обсъден на заседание на катедра „История на педагогиката и управление на образованието” (Протокол № 8 от 20.04.2015 г.) при Факултета по педагогика на СУ „Св. Климент Охридски” и насочен за защита.

Структурата на труда обхваща Въведение, три глави, Заключение, Библиография (532 исторически извори и 385 литературни източници на кирилица и латиница) и Приноси на дисертационното изследване, в общ обем от 424 страници. Приложението е в отделен скрипт и е съставено от 57 извори.

Публичната защита на дисертационният труд пред научно жури ще се състои на 17.09.2015 г. отчаса в зала 1 на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски”.

Материалите по защитата са представени на Интернет страницата на Факултета по педагогика при СУ „Св. Климент Охридски”.

Съдържание:

Въведение/ 6.

1. Целеполагане/ 6.
2. Извори/ 10.
3. Категории/ 11.
4. Изследователски статус на проблема и структура на изследването/ 14.

Първа глава. Генезис и характер на осъществените връзки на Църквата и българското образование през Първата и Втората българска държава и по време на османското владичество 865-1878

1. Генезис, характер и проявления на връзката *Църква-българско образование* през Първата и Втората българска държава/ 16.
 - 1.1. Генетическа – при основополагане на българското училището и изграждане на интелектуални средища през втората половина на IX век / 16.
 - 1.2. Структурна – при определяне същността на средновековната българска образованост 893-927. Основни тенденции/ 19.
 - 1.3. Двустепенното проявление на връзката 927-1018/ 22.
 - 1.4. Специфика на връзката в условията на византийското робство 1018-1185/ 25.
 - 1.5. Тенденции в развитието на връзката през Второто българско царство/ 26.
 - 1.5.1. Исторически условия и фактори, усилващи връзката/ 26.
 - 1.5.2. Църква – средновековна образованост – училище/ 27.
 - 1.5.3. Училища и книжовни центрове при манастирите и митрополитските седалища / 28.
 - 1.5.4. Духовенството – главен творец на книжнината/ 29.
 - 1.5.5. Славяно-византийската културно-просветна общност и напредъка на образованието и книжовността/ 29.
2. Промяна в съдържанието на връзката *Българска православна църква – българско образование* в условията на османското владичество 1396-1878/ 31.
 - 2.1. Причинна детерминираност на промяната/ 31.
 - 2.2. Енорията и просветата в тесния смисъл на думата/ 32.
 - 2.3. Книжовността в манастирската и енорийската система/ 32.
 - 2.4. Църквата и развитието на грамотността и образованието на българския народ/ 33.

- 2.5. Доминиращи тенденции в развитието на връзката през Възраждането/ 33.
- 2.5.1. Периодизация в развитието на връзката/ 33.
- 2.5.2. Доминиращи тенденции във взаимоотношението *Църква – образование* от началото на XVIII век до края на 30-те години на XIX век/ 35.
- 2.5.3. Доминиращи тенденции във взаимоотношението *Църква – образование* от края на 30-те години на XIX век до 1870 година/ 35.
- 2.5.4. Образователната политика и дейност на Българската екзархия 1870-1878/ 36.

Втора глава. Характер и съдържание на осъществените връзки в условията на Третата българска държава 1878-1944

- 1. Екзархийско училищно дело в Македония и Одринска Тракия 1878–1913/ 38.
- 1.1. Връзката *Училищна мрежа – образователно съдържание – Екзархия*/ 38.
- 1.2. Управление на учебното дело. Училищно законодателство/ 38.
- 2. Връзката *държавна образователна политика – училище – Църква* в Княжество и Царство България/ 39.
- 2.1. Образователната политика и религиозното учебно съдържание в държавната училищна система. Тенденции/ 39.
- 2.2. Българското учителство и традициите в религиозното обучение/ 40.
- 3. Връзката *Църква – неформално образование* и нейните структури/ 40.
- 4. Фактори, благоприятстващи развитието на образователната и нравствено-възпитателната дейност на Църквата/ 41.
- 5. Обобщение за характера на връзката *Църква-българско образование* в Княжество и Царство България/ 42.

Трета глава. Опозицията Църква – държава в отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище и извън него през Най-новото време 1944-1989

- 1. Противоречивата връзка *Църква–държава* относно изучаването на *Религия* в държавната училищна система 1944-1947/ 42.
- 1.1. Новият статут на Вероучението/ 42.
- 1.2. Религиозно-просветният въпрос и неговата кулминация/ 43.
- 1.3. Историческата развръзка/ 43.

2. Промяна в характера и динамиката на връзката *Църква – българско образование* 1948-1953/ 44.

2.1. Причинна детерминираност/ 44.

2.2. Тенденции/ 46.

3. Връзката *Църква – държава – неформално образование* 1953-1989/ 46.

3.1. Условия и предпоставки/ 46.

3.2. Общото и особеното в проявлението на връзката 1953-1962/ 47.

3.3. Общото и особеното в проявлението на връзката *БПЦ-държава-неформално образование* 1962-1989/ 47.

3.3.1. „Живковизмът” и неговите измерения в обществото/ 47.

3.3.2. Нови характеристики на образователно-възпитателната дейност на Църквата/ 48.

4. Българското „преустройство” и развитието на връзката *Църква – държава – образование – училище* 1985-1989/ 48.

5. Основни изводи за спецификата на връзката *Църква – държава – неформално образование* 1962-1989/ 49.

Заключение/ 49.

Библиография/ 50.

Приноси на дисертационното изследване/ 52.

Публикации по темата на дисертационния труд/ 53.

Въведение

1. Целеполагане

В продължение на 12 столетия се развива и утвърждава *неразривната връзка* на българската образователна традиция и православна църква с неизчерпаемия ѝ арсенал от благотворни взаимодействия. Теоретичната и практическа полезност на изследването на тази връзка, от една страна, и отсъствието на системно и цялостно историко-педагогическо проучване, от друга, са в основата на **мотивацията** за избора на темата – „**Развитие на връзката Българска православна църква – българско образование**”. Мотивите са пряко свързани с характера на настоящото изследване – *историко-педагогически*. Именно този тип изследване съдържа най-големия **потенциал** за преоткриване и преосмисляне на редица *педагогически практики, наложени исторически, и трансформирането* им в реални познавателни и практико-приложни подходи в съвременната образователна и възпитателна практика.

Хронологическият обхват на изследването е рамкиран между двете ключови събития в българската история – изборът и вероизповедната идентификация на България през 865 г. и началото на демократичния ѝ преход в нейната най-нова история. Дванадесетвековният хронологически отрязък от време, в чиито граници се разгръща еволюцията на връзката *Църква¹–българско образование*, е достатъчен за самостоятелно, пространно и многопластово изследване, извеждащо *основни тенденции* и открояващо процеси в техния генезис, развитие и завършек, т. е. в тяхната **пълнота**. Хронологическият подход е продуктивен и поради обстоятелството, че създава предпоставки за реализиране на **целта на дисертационния труд**: да се изследват генезиса, характера и проявлението на **реално осъществените връзки църква – държава – образование – училище** през отделните исторически периоди, рамкиращи цялостното развитие на връзката *Българска православна църква-българско образование*.

Целта се операционализира в решаването на следните основни **задачи**:

Първо, проучване на съдържанието на връзката *Църква – българско образование* и извеждане на *общото и специфичното* в нея през отделните исторически периоди от развитието ѝ – през Българското средновековие, Българското възраждане, Новото и най-ново време. Очертаване на многоаспектните измерения на

¹ В терминологично отношение се налага едно уточнение – за краткост и удобство на места в изследването се използват термините *Църква* или *Българска църква* вместо *Българска православна църква*.

тази връзка в контекста на *различно място и роля на Църквата в образованието – училищно и неформално, и книжовността на българите* при отчитане влиянието на българската държава и международните структури върху функционирането на училищната и църковна институция и на зависимостите между отделните процеси в самата Църква, адаптираща към социално-политическите условия с оглед съхраняване на суверенитета и просветителската си мисия;

Второ, разкриване на политическите, икономическите и социокултурните предпоставки, влияещи върху генезиса и развитието на отделните практики на въздействие на Църквата върху българското образование през различните исторически периоди, т. е. на причинно-следствените връзки и отношения между цялостното развитие на българското общество, от една страна, и влиянието на Църквата върху образованието, от друга;

Трето, периодизиране на изследвания *12-вековен* хронологически отрязък от време при отчитане влиянието на *три* съществени фактора – *вътрешната логика* на развитие на изследваните явления /Църква и образование/, *съвременната периодизация на българската история и новия прочит на периода след 1944 г.*, и класическата *периодизация на българското образование*. Изследваният период – 865-1989 г., не е еднороден. Спецификата на политико-икономическите и културни процеси в страната и чужбина и отражението им върху образователната дейност на Църквата през отделните етапи от развитието ѝ, и обратно, налагат вътрешното структуриране на изследвания период. В хода на решаването на тази задача се открояват *три информационни цялости, логически и смислови обвързани*, отчитащи общото и особеното *на връзката* на Църквата и българското образование в *българската образователна традиция*:

- *Генезис и характер на осъществените връзки и взаимодействия между Църквата и българското образование през Първата и Втората българска държава и по време на османското владичество 865-1878;*
- *Характер и съдържание на осъществените връзки в условията на Третата българска държава 1878-1944;*
- *Опозицията Църква – държава в отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище и извън него през Най-новото време 1944-1989.*

Четвърто, изследване на взаимодействието *Църква-държава* в процеса на осъществяването от нея християнско образование в държавната училищна система след Освобождението, свързано с овладяване на система от знания и формиране на

съответен мироглед в часовете – задължителни и факултативни, по Вероучение, Закон Божий, Вероучение и нравоучение, Религия с кратка история на Българската църква, Църковна история или История на християнството, Свещена история, История на религиите и други, и проучване на **факторите и условията**, благоприятстващи или редуциращи разгръщането на този процес. В този план се анализира и обобщава съвместната просветна работа на църковната институция с българското училище и другите културно-просветни, обществени и държавни структури;

Пето, изследване взаимодействието на Църквата с държавната институция при осъществяването от нея християнско образование извън държавната училищна система и очертаване на насоки в отношението на тоталитарното общество към стремежа ѝ да съхрани правото на подрастващите от християнско образование и да съдейства за духовно-нравственото развитие на учениците в България;

Шесто, анализиране на нормативната база на връзката **държава-църква-образование**, както и на училищното и църковно законодателство, имащи пряко или косвено отношение към темата на изследването;

Седмо, проучване на изследователския проблем в светлината на класическите и **най-нови исторически извори (наши и чужди) и авторови концепции в публикуваните историописи.**

Обект на изследването е връзката на БПЦ с българското образование, а **предмет** – различните измерения на тази връзка.

Дисертационното изследване ще се опита да докаже **хипотеза: Може да се предположи, че осъществяваната връзка на Българската православна църква с българското образование е с различна специфика, динамика и характер през отделните исторически периоди и се характеризира с непрекъснатост, приемственост и множественост.**

В съвременната действителност нараства познавателния статус на множеството методологически подходи и методи в историко-педагогическото познание, което усилва както **невъзможността**, така и **несъстоятелността една методология – натурализма** (откриването на природата като единство на пространствено-времето битие със своите природни закони), **историцизма** („откриването на историята” в сферата на фактите на емпиричния живот на духа), **херменевтиката** (всеки езиково устроен свят е открит за всеки възможен поглед), **феноменологията** (насочва единствено и само към същността на даденото и отказ от преживяването му), **позитивизма и постпозитивизма и т. н., да монополизира историческата истина.**

Същевременно нараства степента на интеграция в методологическото пространство поради интердисциплинарността на изследванията. Тези обстоятелства, в *единство с принципните изисквания*, отчитащи *характера* на настоящото изследване – *частнонаучен, историко-педагогически и теоретичен, неговия обект, предмет и източници, са отправната точка* при избора на конкретна методология. Посоченото единство се удовлетворява в най-висока степен от *конструктивизма*, възприемащ истината като критическо мислене, отхвърлящ всеки опит за монопол върху мисълта, ратифициращ свободното скептично съждение, и от *диалектичното учение за всеобщата връзка*, интерпретиращо отделните неща в обективната действителност като взаимосвързани помежду по един или друг начин.

Диалектичното учение за *връзката* се опира върху схващането на Аристотел за същността на понятието *отношение* като взаимна зависимост между едно нещо и друго нещо, уточнено от Томас Хобс като *равенство и неравенство, сходство и несходство* между отделните неща и доразвито от Г. Фр. В. Хегел като *тъждество с връзката*. За Хегел *всеобщността* е най-характерната черта на универсалната връзка, а последната е отъждествена с цялото богатство на отношения в на реалния свят. На свой ред множествеността на връзката като неизменна нейна характеристика е в основата на класификациите, различаващи съществени и несъществени, необходими и случайни, общи и единични, вътрешни и външни, преки и косвени и др. видове връзки. Най-краткото определение за *диалектичната категория* според него е, че самата връзка е *съединяване на отделното нещо в едно цяло, един вид и род* (Хегел, Г., 2001, с. 25-30).

Конструктивизмът като когнитивна теория и методология, чието изграждане се свързва с имената на Жан Пиаже (1947), Лев Виготски (1962), Джон Дюи (1934), Ернст Глазерсфелд (2001), К. Круз и др., е базирана върху рационализма (Пиаже, Ж., 1993; Выготский Л.С., 2005; Дюи, Д., 1991; Глазерсфелд, Эрнст, 2001; Kruse, K., 2005; Радев, Пл., 2013, с. 182-189; Цоков, Г., 2011, с. 33-35). В основата ѝ лежи *конструктивистката епистема* (Ж. Пиаже), търсеца своята версия на истината посредством активно конструиране на реалността, вкл. и чрез хипотетично реконструиране на отминала реалност, външно предметна в исторически извори (Пиаже, Ж., 1993, с. 150-154). Така знанието, в което особена стойност имат размисълът, критичното мислене и социалния дискурс (Л. Виготски), се изгражда в контекста на историческата ситуация (Выготский Л.С., 2005, с. 5-6 и с. 12-14).

Познанието ни за опита става част от смисъла на знанието, което създава познаващия субект. В този смисъл конструктивизмът, за *разлика от позитивизма*, следва интерпретативната епистемология, т. е. истината не е свързана с верифициране, а с конструиране от познаващия субект и от културата на споделените артефакти на нови знания. *Същевременно конструктивистката епистема* търси нов аранжимент на отношението между „функционалното” и „критичното” познание. Първото представя епистемологичната версия на общество, мислещо себе си като функционално цяло и акцентирайки върху социалния опит, а второто подкрепя по-нататъшното самоутвърждаване и самореформиране на обществото. *Конструктивистката методология*, приложена в историческото изследване, налага *радикално преосмисляне на ролята* на Църквата и нейната *динамика* в развитието на българското образование. Конструктивисткият концептуален проект за знанието позволява не само *отърсване* от всякакви *идеологеми* относно Църквата, властващите в определени исторически периоди, но и *активно изграждане* на авторовия концептуален модел за мястото и значението на църковната институция в българското образование въз основа на знание от споделени артефакти и споделен смисъл, а не пасивното им получаване. Конструктивизмът разгръща в пълния обем понятието за *връзката Църква-образование*. Той оставя да действа *непредвидимата преработка на изворовия материал, реконструиращ динамиката на историческата роля на БПЦ в българското образование*, активно включвайки автора в създаване на знания и техния смисъл. Същевременно „функционалното” познание не само не отхвърля социалния опит, но и акцентира върху него, позволявайки *разбирането* да се осъществява с оглед на исторически предаваната традиция.

Целесъобразно избраната методология освен *философско, има и общонаучно, конкретнонаучно и технологично равнище*, т.е. тя е *селекция* на методологически подходи, методи, методики и техники на проучване, използвани в единство в процеса на цялостното научно историко-педагогическо изследване, а именно: *фактографски, сравнително-исторически, архиварски, документален, статистически, биографичен и херменевтичен метод, логическите методи* – анализ, обобщение, синтез, индукция, дедукция, сравнение, аналогия, екстраполация и др., *интегрален методологически подход, проблемно-исторически, хронологически, системно-структурен и функционален подход*.

2. Извори

Методологическият фундамент на изследването е в тясна връзка с *основните първоизточници*, възлизащи на над 530, сред които се обособяват като приоритетни *архивните материали* за образователната държавна и църковно-просветна политика и дейност (*Централен държавен архив с 12 структурни направления, Архив на Министерството на външните работи и цялото му структурно направление „Комитет на Българската православна църква и религиозните култове”, Архивен фонд на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий”; Документи из турските държавни архиви, публикувани в четиритомното издание на БАН (1940-1942); Църковен архив, публикуван в двутомното издание на Д. Мишев, и други*) *историческите извори* от разнороден характер (въз основа на своя произход, език и т. н.), от които с най-голямо значение за настоящото проучване са *домашните писмени извори*, а от „чуждите” *извори – византийските и поствизантийските, гръкоезичните, османотурските, църковнославянските, руските, латинските и западните. официалните документи на българското училищно, църковно и държавно законодателство.*

Систематизирането на най-съществените и значими *сведения, факти и данни за събития, процеси и личности от архивните фондове, статистическите справочници, периодичните издания и огромния масив разнородни исторически извори*, а така също и от *публикуваните историописи*, дава възможност да се проследи с необходимата за *представително научно изследване изворова и историографска осведоменост обективната логика на процесуалното и функционално развитие на Българската църква, на нейното роля на структуроопределящ фактор в развитието на българското образование до Освобождението.*

3. Категории

В качество на фундаментални за проучването се явяват **категиорите образование, Църква, държава и връзка**, което налага уточняване на авторския подход към тяхното съдържание.

В съвременното педагогическо наукознание в интензивен оборот са интерпретациите на съдържанието на категорията **образование**, конструктивната същност на образованието и неговото видово разнообразие: училищно формално, неформално и информално образование; интеркултурно образование; образование на възрастни, на лица със специални образователни потребности и на надарени ученици и т. н. **Църквата е с особен статут. Историята и настоящето ѝ отреждат значимо**

място и в двата случая. Ролята на Църквата във формалното училищно образование през различните исторически периоди еволюира в низходящ ред – от водеща до затихваща, а *ролята ѝ в неформалното образование* се фокусира в отстояване на правото, в границите на държавното, гражданското и училищно законодателство, на християнско образование и възпитание в различни от държавната училищна система форми.

Втората фундаментална категория за изследването е Църквата, включваща в понятийния си блок понятията: *религия, храм (черква, църква), институция, функции, роля* и др. *Институционалната църква* упражнява властта си при проповедта, свещенодействията и институционалната дисциплина, и взаимодействия с другите институции и организации, притежаващи законна власт – държава, *училище* и т. н. Историческата институционална църква в България преминава в своето развитие през следните етапи, обособени по критерия *статут: Българска архиепископия (865-927); Българска патриаршия (927-1018); Българска архиепископия (1018-1185); Българска патриаршия (1235-1394); Българска митрополия (1394-1870); Българска екзархия (1870-1953); Българска патриаршия (1953).*

Третата категория е *държавата*² и по-конкретно взаимодействието ѝ с църковната институция. В процеса на историческото развитие на българската държава и Църквата се утвърждават и *основните форми и модели на взаимоотношенията им.* През Първото и Второто българско царство те се изграждат върху парадигмата на схващанията на източноправославната църква за държавата, което е свързано, от една страна, с признаването на Църквата за втора по значимост институция в държавата, с уважение, утвърждаване и спазване от държавата на каноничните църковни норми, а от друга – църквата със своя държавен статут утвърждава господството на царя и болярите и на държавната йерархична структура. С развитието на секуларизационните процеси и появата по-късно, през XVIII-XIX в., на принципа за свобода на съвестта като юридическо понятие, църковното дело се превръща в „частно дело“ на човека. Църквата получава своя легален статус в секуларната държава, придобива независимост от инакомислещите или невярващите слоеве на обществото. В Третото

² *Държавата* е третата фундаментална категория на настоящото изследване. Въпреки различните подходи при определяне на нейната същност, се обособяват общи характеристики – *държавата* е конкретна реална човешка общност от индивиди, свързани пространствено-темпорално в едно цяло, а сред най-важните ѝ проявления са наличието на единна самостоятелна и върховна държавна власт и установен от правото ред, задължителен за всички граждани.

българско царство тя представлява национално вероизповедание, подобно на Гърция, Румъния и др. В отличие от Гърция, Финландия, Кипър, където Църквата има статус на държавна религия, в България тя е отделена от държавата от края на 1947 г., подобно на САЩ, Франция, Германия (религиозните общини имат статус на частни корпорации с публичен характер) и др. ***Еволюцията на тези основни форми и модели на взаимоотношения държава-Църква имат пряко отношение към степента на влияние и участие на Българската църква в българското образование, т.е. към съдържанието и характера на връзката Църква-образование-училище.***

Връзка е четвъртата фундаментална категория на изследването. Съгласно диалектичното учение за връзката, тя има всеобщ характер, т. е. отделните неща в обективната действителност са взаимосвързани помежду по един или друг начин. Същевременно категорията връзка е „родова категория на всички видове връзки, поради което трудно се поддава на дефиниция с обикновени логически средства” (Тасев, И., 1977, с. 78). За генетическа и причинна връзка първи в историята на философията говорят представителите на милетската школа (Талес, Анаксимандър и Анаксимен), Хераклит, Емпидокъл и атомистите (Левкип, Демокрит, Епикур и др.). Взаимната зависимост между едно нещо и друго нещо е същността на понятието „отношение”, според Аристотел. Уточнявайки последното, Томас Хобс го представя като равенство и неравенство, сходство и несходство между отделните неща, а Хегел – като тъждество с връзката. За Хегел ***универсалната връзка*** на реалния свят е цялото богатство на отношения в него, а самата връзка е ***съединяване на отделното нещо в едно цяло, един вид и род*** (Хегел, Г., 2001, с. 25-30). Именно ***множествеността на връзката е в основата на нейните класификации***, различаващи ***съществени и несъществени, необходими и случайни, общи и единични, вътрешни и външни, преки и косвени*** и др. Въз основа на трите типа диалектически категории се обособяват и трите типа едноименни връзки – ***видови, структурни и генетически***. Тези три групи връзки поради своята всеобщност не могат да се намират в субординационна зависимост, а само се координират взаимно. Основавайки се на ***диалектичното учение за връзката и нейните класификации***, от една страна, и на ***спецификата на изследваната материя***, от друга, може да се направят няколко ***конкретизации***:

Първо, държавата, Църквата, образованието и училището са неразкъсваемо свързани отделности, като помежду им се осъществяват безкрайно количество взаимодействия и преходи;

Второ, съществуващата исторически обективна свързаност между тези отделности от гледна точка на строежа им може да се определи като отношение (релация) на част към цяло, елемент на система, структура и др.;

Трето, налице са отношения на противоречия (или хармония) на интереси между първите две отделности по отношение на поледните две, свързани в отношение на компонент-система, част-цяло, причина-следствие, пряко-непряко;

Четвърто, *генетически (детерминирани), причинно-следствени, необходими, съществени, преки, вътрешни и неразкъсваеми* са все определения на *характера на множеството осъществени връзки и взаимодействия между Църквата и българското образование през 12-вековния период на изследване.*

4. Изследователски статус на проблема и структура на изследването

Проблемите, свързани с *историята* на християнизацията и на Българската православна църква в общоисторически, организационно-структурен или политологически аспект, се разработват обстойно от *Васил Гюзелев, Божидар Димитров, Иван Снегаров, Михаил Поснов, Иван Дуйчев, Иван Божилков, Петър Мутафчиев, Бончо Станоев, Бистра Николова, Тотю Коев, Георги Бакалов, Кирил патриарх Български, Христо Димитров, Борис Маринов, Иван Панчовски, Радко Поптодоров и др., а в по-ново време – от Даниела Калканджиева, Момчил Методиев, Владимир Мигев, Костадин Нушев, Димитър Киров, Валери Кацунов* и др. Същевременно развитието на православна църква и култура през XV-XVII в. частично се изследва в трудовете на *Олга Тодорова, Бистра Цветкова, Николай Генчев, Иванка Янкова, Анисава Милтенова, Христо Гандев, Елена Грозданова, Петър Динеков* и др., като най-пълните проучвания принадлежат на *Цветана Георгиева*. На свой ред Българското църковнонационално движение е предмет на обстойно проучване от *Вера Бонева, Зина Маркова, Виржиния Паскалева, Петър Ников, Михаил Арнаудов, Иван Снегаров* и др. На фона на тези пространни проучвания драстично се откроява *липсата и същевременно потребността от цялостно историко-педагогическо изследване на връзката на Българската църква с българското образование и училище*. Родствени проблеми засягат в своите изследвания:

- *Емилия Василева* – религиозното възпитание на децата от предучилищна възраст и духовно-нравственото израстване на малкия ученик (Василева, Е., 2009);
- *Пламен Радев* – характеристиките на християнството като една от световните монотеистични религии, християнските принципи, методи и практики на

възпитание и самовъзпитание (Радев, Пл., 2005, с. 89-94; Радев, Пл. и А. Александрова, 2012, с. 34-44);

- **Невена Филипова** – приносът на Църквата за нравственото формиране на българина през Възраждането, връзката на марксистическата педагогическа мисъл и религиозното обучение в училище в началото на ХХ в., религиозно-нравственото възпитание на учениците през 30-те и началото на 40-те години на ХХ век (Филипова, Н., 2011; Филипова, Н., 2006, с. 184-192, с. 204-205, с. 208-209);
- **Емилия Еничарова** – измеренията на принципа за неутралност на образованието в развитието на българското просветно законодателство, който е специфично проявление и на принципа за свобода на религиозните вярвания и убеждения (Еничарова, Е., 2002, с. 14-16, с. 37, с. 45, с. 72-73).
- **Йордан Колев** – правата на децата и религиозната свобода при министър Иван Шишманов (Колев, Й., 2006, с.273);
- **Сийка Костова-Чавдарова и Жечо Атанасов** – християнската възпитателна система и християнския идеал за нравствен живот като синтетичен израз на Десетте Божии заповеди, и същността на религиозния светоглед (Ж. Атанасов и др., 1994, с. 316-323; Чавдарова-Костова, С. и др., 2012, с. 162);
- **Виолета Атанасова** – възгледите на изтъкнатия български възрожденски интелектуалец и духовник–митрополит Климент, за образованието и възпитанието (Атанасова, В., 2002) и др.

Същевременно обстойно се изследва връзката **Църква – социално дело** от **Албена Чавдарова**, както и измеренията на тази връзка в отделните периоди от историята на България от **Стефан Стефанов, Димитър Киров, Костадин Нушев** и др. (Чавдарова, А., 2012, с. 17-23, с. 27-29, с. 107-109, с.224-228; Стефанов, Ст., 2008; Киров, Д. и К. Нушев, 2007). През последните две десетилетия е налице изследователски интерес към философско-методическите аспекти (в контекста на прагматико-културологичната интерпретация на Библейския текст като педагогически прочит и послание) и теоретико-приложни подходи и практики на обучението по Религия (Рашева-Мерджанова, Я., 2007; Легкоступ, М., 2012; Легкоступ, М., 2013; Кожухаров, В., 2009; Андонов, Б., 2005).

Ето защо настоящото изследването има намерението и е **първи опит** за осветляване на една недостатъчно проучена територия в българската историография – **развитието на връзката на Църквата с българското образование през периода 865-**

1989 г., на нейните характерни черти, специфика, динамика и характер през отделните исторически периоди. Откритите позитивни исторически практики дават основание да се прибави акцент в светската концепция за институционално обучение в България, различаваща се от тази на Германия, Русия и другите страни от Европа и Америка.

Настоящият труд носи традиционната в композиционно отношение структура – въведение, три глави, заключение, приноси, библиография и приложение. В съдържателен аспект, обаче, *историко-педагогическо изследване е логически взаимосвързана и параметрирана цялостност.* В духа на целепологането и посредством метода се изследват историческите процеси, събития и факти, относително обособени в три времеви цялости, всяка от които съдържателно се вмести в съответната глава: *Първа глава. Генезис и характер на осъществените връзки и взаимодействия между Църквата и българското образование през Първата и Втората българска държава и по време на османското владичество 865-1878; Втора глава. Характер и съдържание на осъществените връзки в условията на Третата българска държава 1878-1944; Трета глава. Опозицията Църква – държава в отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище и извън него през Най-новото време 1944-1989.*

Първа глава. Генезис и характер на осъществените връзки на Църквата и българското образование през Първата и Втората българска държава и по време на османското владичество 865-1878

1. Генезис, характер и проявления на връзката Църква-българско образование през Първата и Втората българска държава

1.1. Генетическа – при основополагане на българското училището и изграждане на интелектуални средища през втората половина на IX век

Християнизацията на българския народ и създаването на *автономна Българска архиепископия* предпоставят утвърждаването на ролята на Църквата като основен фактор в развитието българското общество, на неговото образование и училищна организация, грамотност и възпитание, книжовност и книжовни средища. Изборът на княз Борис е *българският християнски избор* между Изтока и Запада, между цезаропапизма и папоцезаризма, избор по наследство и по традиция (езическата вяра е цезаропапистка). Това е избор на единна централна власт, на единна нова

държава, на силен елит, на висока степен на народностна идентичност, на силно приобщаване на населението към новата вяра, тъй като литургията и разпространението на християнските ценности, правила и закони (Византийската Еклога и Номоканона на Св. Методий като основа на християнския закон, въвеждащ християнските норми на поведение) се осъществява на единен, разбираем за населението език.

*Покръстването и създаването на автономна Българска архиепископия (04.03.870) под върховенството на Константинополската патриаршия, оглавена от първия български архиепископ Йосиф (Стефан), превръщат българското общество в писмено чрез санкционирането на старобългарския (църковно-славянски) език в официален държавен и богослужебен, съхраняват българската идентичност и писмената култура посредством новите седмочисленици и **поставят началото на системното обучение в грамотност, на българското училище и образование, на изграждане на интелектуални средища.** В този съдбовен момент именно християнското духовенство приема ролята на **първ народен просветител и културтрегер на новата писмена култура** за страната.*

За разлика от настоящето, когато невмешателството на светската държава в църковните дела и обратно е принцип на взаимоотношения между Църквата и държавата, през Средновековието друг **принцип** регулира връзката между **двете институции.** Цялостното развитие на българската държава е свързано едновременно с отстояването на държавния суверенитет и защита на църковната независимост. Ярък пример в това отношение е единството на Българска държава и Църква при разрешаване на противоречията между Римокатолическата и Източноправославните църкви по време на двата събора – Осмия Вселенски и Фотиевия, при извоюване на църковна автономия за изключително кратък срок от началото на покръстването, при въвеждане на богослужение на славянски език и назначаване на духовенство из средата на местното население. Този принцип – **на държавно-църковно единство**, реализиран по т. нар. политологически модел на **цезаропанизма**, е налице и при основополагане и развитие на българското образование и изграждане на интелектуални средища в България през втората половина на IX век. Откритите **теоретико-философски, практически, организационни, кадрови и географски измерения** на приноса на Българската архиепископия **в единство** с държавната власт за **основополагане на българското училище** и изграждане на **интелектуални средища** доказват изходната **хипотеза на изследването**, че именно през втората половина на IX в. църковната и държавната власт са **неразкъсваемо свързани отделности** помежду си и играят

структуроопределяща роля в тези процеси и че още в **генезиса си връзката** на Православната църква с българското образование има **необходим, структуроопределящ и непрекъснат характер**.

В качество на основни **аргументи относно характера на тази връзка са:**

- **кадровият потенциал**, обезпечаващ първите училища – катехуменати, църковни и манастирски, е из сферата на **духовенството**. С мащабната си организаторска, проповедническа и просветителска дейност изтъкнатите **представители на клира** от края на IX век – Климент Охридски, Наум, Ангеларий, Сава, Горазд и др., **са и ярки представители на българското образование, книжовност и култура;**
- учебното съдържание в първите училища е изцяло в **духа на новата религия**, което прави **клира основен учител** на бъдещи неофити и низше духовенство;
- **боголюбивите книги в качество на учебници**, посредством които се преподава религиозното учебно съдържание, се преписват от представители на духовенството в скрипториите, уредени към някои манастири;
- **ментор** на първите учители в църковните и манастирски училища, чийто практически и нагледен опит в преподаването се прилага масово, е **християнски духовник – Методий;**
- **дело на духовници** е създаването на **славянската писменост**, без която е **немислимо писменото общество и училището**.

Същевременно Българската архиепископия, предимно чрез **църковните форуми** и своите изтъкнати духовници – **книжовници и просветители**, има съществена и значима роля за изграждане на **първите интелектуални средища** и развитие на книжовно-образователна дейност в тях. **Връзката е взаимна**.

От една страна сътворената книжнината съдейства за осъществяване на **мащабна християнизаторска и проповедническа** работа в условията на утвърждаване на християнството в държавна религия, за постепенното изтласква гръцкия клир и повсеместно се въвеждане на старобългарски (църковно-славянски) език като литературен за българите и **свещен език за православно славянство**, за основополагането и развитието на **системното обучение на грамотност, на българското образование и училище**, за разпространение на новата религия в написаните оригинални **произведения за богослужение** на църковно-славянски език в съседните славянски общности.

От друга - интелектуалните средища и техните продукти са съществена предпоставка за създаване на сравнително *образован слой от български духовници* за нуждите на *Българската архиепископия*. Заедно с това утвърдилото се като *създател* на писмената християнска българска култура духовенство се *българизира*, обучавайки и проповядвайки сред обикновения народ на *разбираем, роден език*.

Цялата книжовно-образователна дейност през втората половина на IX век е в духа на потребностите на новата държавна религия – християнството, осъществявана приоритетно от представителите на духовенството. С мащабната си проповедническа и просветителска дейност изтъкнатите представители на клира от края на IX век – Климент Охридски, Наум, Ангеларий, Сава, Горазд и др., са и ярки представители на българското образование, книжовност и култура. Българската архиепископия със своите изтъкнати представители и духовници, подкрепяна всеотдайно от княза-покръстител Борис I-Михаил, е структуроопределящ фактор при основополагане на българското училище и книжовно-интелектуални средища, при тяхната организация и кадрово обезпечаване. Нещо повече. Делото на светите братя Кирил и Методий и на техните ученици е в основата на културната *идентичност* не само на българския и другите славянски народи, но и на развитието на европейската култура през Средновековието, на християнското и културно единение на Европа, висша оценка за което е Енцикликата през 1985 г. На папа Йоан Павел II с за покровители на Европа. Въз основа на създадените от тях азбука и писменост в настоящето над *250 млн. души* само в Европа, сред които българи, руснаци, украинци, белоруси, сърби и др., изповядват християнската религия.

1.2. Структурна – при определяне същността на средновековната българска образованост 893-927. Основни тенденции

Утвърждаването на водещата роля на Църквата при определяне същността и характера на средновековната образованост на българското общество в духа на новата религия и нейните ценности по време на царуването на Симеон е пряко свързано с характера на връзката Църква-образование като необходима и структуроопределяща, непрекъсната и приемствена в географски и хронологически аспект, в развитието на която се открояват три основни тенденции.

Първата тенденция е свързана с водещата роля на Църквата в процеса на развитието на *училищното образование*, имащо за концептуален модел християнската

paideia, общото на която с древногръцката е теоретичната и практическа възможност за формиране на отделната личност посредством образование и обучение, а различното – култът към Христос като педагог на всички. *От една страна* Църквата се явява основен двигател в процеса на създаването и поддържането на училище във всяка енория на диоцеза под ръководството на енорийския свещеник, в което обучението се осъществява на говорим и разбираем за населението роден език. Това е предпоставка за ограмотяване на немалък процент от населението, така че почти всеки да може да чете Евангелието, Псалтира и другите църковни книги. Целта на предоставяното образование в прицърковните и манастирски училища, наподобяващи византийските народни училища и възникнали след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България, е начална образованост и подготвяне на тъй нужните за утвърждаване на християнския култ духовници. *От друга страна*, Църквата участва в организацията на обучението църковните книги. В качество на основни учебници и пособия са богослужебните книги (евангелия, триоди, псалтири и др.), а основните методи – буквოსлагателният, елементи на мониторния, индивидуалният, личният пример и подражанието.

Втората тенденция се отнася до развитието на *книжовното творчество* в духа на *утвърждаване на християнските ценности*. И при създаването и организирането на образованието и просветата в книжовните школи Църквата има водеща роля, както и при възприемането на този модел от Източноправославната християнска общност. Книжовно творчество има за основна **цел** да утвърждава нормите на християнската ценностна система сред народа. *Съчиненията* на старобългарските книжовници разпространяват сред новопокръстените българи основните начала на християнската просвета и морални ценности, съдържащи се в Стария и Новия Завет и богослужебни книги. Българските интелектуалци изпълняват мисията си на духовни просветители и чрез *преводите на ариографски творби, похвални и поучителни слова, богословски, философски, логически, риторически, правоучителни и историографски съчинения на отците на църквата, византийски богослужебни образци* и други. Сред най-високообразованите книжовници от Симеоновата епоха, получили покровителството, насърчението и помощта на владетеля, са Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски, Черноризец Храбър, Черноризец Докс, презвитер Григорий, както и самият цар Симеон.

Третата тенденция е свързана с приноса на *богослужебно-проповедническата* дейност на църковно-славянски език за въздигане на *цялостната*

култура на новопокръстените българи. Богослужебната и проповедническа дейност на говорим и разбираем църковно-славянски език, осъществявана от българското духовенство, и личният му пример на високонравствен живот съдействат, според медиевистите, в най-голяма степен за преобразяването на цялостната култура на новопокръстените българи.

Причините, въздигащи Църквата в основен фактор при определяне същността и характера на средновековната образованост при царуването на Симеон най-общо могат да се обособят в две основни групи – причини от *обективен* и от *субективен* характер. Решаваща сред причините от *субективен характер* е колосалната личност на цар Симеон, вписала се с делата си сред най-видните европейски владетели, оценена от френския историк Алфред Рамбо като по-образована от Карл Велики и окачествена от византиниста Георгий Острогорски като най-великия владетел, който средновековна България е познавала. *Обективните* причини се коренят в материалното възможване на българската държава на фона на военнополитическите ѝ успехи, в материалното и организационно укрепване и развитие на административно-териториалната структура на Църквата в рамките на диоцеза, във внушителното църковно строителство и мощно стимулиращо въздействие на културното взаимодействие с Византия и славянските християнски общности³.

Византийският модел на образование, който се пренася в покръстените от Константинополската църква страни, не само доминира, но и дава основание на някои изследователи да твърдят, че именно в средновековна България основата на старобългарския език и преработения византийския културен модел се създава *третата културна и религиозна общност в Европейското средновековие*. Характерът и съдържанието на християнската *paideia* в България носят както общите черти на средновековната образованост в Европа – съчетаването на богословието със светската наука, чиито идеи са претворени от християнството, на християнските възгледи с класическите идеи на древността с доминиране на християнските, така и особеното. Макар и уредени по византийски образец⁴, българските училища не могат да се похвалят с тази степен на приемственост и продължение на античните традиции. В българската средновековна образованост властва основната философска и житейска концепция за човека като „образ и подобие на Бог” и нейното твърдо отстояване във

³ Християнството и старобългарската книжнина се превръщат в образец за Киевска Рус и Сърбия.

⁴ По показателите: методи на обучение, използване в обучението на византийски богословски книги, първите български учители са византийски възпитаници и др.

всички сфери на интелектуален живот и дейности– училища, скриптории, книжовност, богослужение, изкуство, архитектура и др., има характер на монопол. Като изключим някои елементи на седемте свободни изкуства, дори през Златния век на българската култура липсва цялостен курс на обучение по тривиум – граматика, реторика, диалектика, и квадравиум – аритметика, геометрия, музика и астрономия. И отново връзката е взаимна. Това състояние на *християнската paideia в България е едновременно и следствие от водещата роля на Българската църква в интелектуалния живот на средновековното българско общество, и предпоставка за нейното по-нататъшно утвърждаване.*

Златният век на българската култура не би бил възможен без развита богата духовна и материална култура, *църковна по форма и съдържание*, чийто основните нейни творци и заявители са из средата на клира. В края на IX и X век *манастирите са средища на интелектуална дейност*, свързана със създаването на *първите теософски трудове от български автори, на преводи на Светото писание, на трудове на светите отци, на византийски богослужебни образци и други, както и на изработка на книги, икони и църковна утвар*. Точно в този период, през X век, с помощта на преведеното на славянски език християнско идейно и философско наследство и богослужебни книги българските мисионери-християни евангелизират сърби, руси, власи, молдовци и украинци.

Културният апогей отрежда на страната ни водеща роля в развитието на славянската писменост и книжнина. Разпространението им прониква и сред другите християнски народи в Европа. *Развитието на книжовното ни творчество и образование през този период върви ръка за ръка с трудния процес на българизация на Църква. Връзката е непосредствена и взаимна – църквата е втората голяма институция с организираща функция след държавата относно духовния живот и просвета, без които (книги, просветени свещеници, епископи и т. н.) е невъзможна нейната национализация.*

1.3. Двустепенното проявление на връзката 927-1018

Новопоявилата се през X в. в Европа *Българска патриаршия* е първата призната самостоятелна църква измежду църквите на редица новопокръстени през IX-X в. народи. Новият статут на Българската църква предпоставя по-нататъшното укрепване и разширяване на позициите и престижа ѝ вътре в страната и в международен план, както и въздействието ѝ върху развитието на образованието и културата в страната.

Първото проявление на връзката е в духа на наложените **традиции на Преславската и Охридската школи**. Манастирите в България продължават да бъдат средище на усилен книжовни занимания. Макар и да приютяват сравнително ограничен брой монаси, храмовете и манастирите в Преслав – около Кръглата църква, Тузлалъка, Патлейна, Дворцовия манастир, Девол-Охрид, Плиска, Несебър, Равна и други са не само **местни центрове** на църковно образование и книжнина, но и **отворени към света** и към Константинопол, разпространяващи продуктите на Преславската цивилизация – език, азбука, оригинални и преводни творби на християнската култура, към Влахия, Молдова, Русия и Сърбия. Писателите творят в обстановка на наложилата се християнска религия и на свързаната с нея църковно-феодална идеология, което определя съдържанието и характера на техните произведения, сред които са творбите на Презвитер Козма, Черноризец Петър, преводите на „Хронография” или „Всемирна хроника” на Йоан Малала, хрониките на Георгий Монах – Амартол, на Симеон Логотет и др. **Осъществява се** целенасочена образователна дейност и възпитание, осъществявани не само чрез създадената книжнина и християнските проповеди, но и посредством поддържаните от свещениците в енориите **постоянно действащи училища**, чиито обучаемите са приоритетно интериори. Образователната политика на Българската църква разчита на **свещенослужителите**, подготвяни в България и водещи **християнското богослужение и училищно обучение на роден говорим език и писменост**. Техните възпитаници предавали в процеса на детските игри знанията си на непостъпилите в училищата младежи, което има за следствие през средните векове, по сведения от т. нар. графити-надписи върху варовикови скали, една висока грамотност **(65-70%)** на българите – селяни, овчари, войници, ковачи, грънчари и др., за разлика от Западна Европа, където процентът на грамотността не надвишавал **2-3%**.

Църква–неформално образование е **второто проявление** на връзката и се отнася до **отшелническото и богомилското образование и книжнина**. **Отшелничеството, неговите школи и форми на възпитание и просвета са свързани с делото на Иван Рилски** и на неговите следовници, които обучават и подготвят за монаси в Рилската религиозно-просветна школа няколко десетки младежи. Те не само усвояват четмо и писмо, съдържанието на Библията и църковните книги, песнопение, църковен ред, свещенодействие и други, но и се възпитават в идеалите на „Завета” - смирение, опростен начин на живот, отказ от суетност, блясък, богатство и желание за власт, т. е. в типичните за българския средновековен селянин **добродетели**

чрез основните *възпитателни средства* на отшелническата школа – проповедите, поучението, личния пример и общежитийния начин на живот. Рилската просветна школа като *учебен*, а впоследствие *и книжовен* център, заедно със „Завета” изиграват съществена роля за укрепване и развитие на духовно-просветните позиции на църквата, на която са същевременно продукт. Нейните възпитателен идеал и ценности се родят тези на Преславския културно-просветен център. Призивът към грижа не толкова за тялото, колкото за душата като най-ценната част у човека сочи *идейната и съдържателна връзка* на „Завета” с тезата на Йоан Екзарх в „Шестоднев” за „плътта и душата”, все издържани в духа и традициите на ортодоксалното християнство и ценностна система.

Второто проявление на връзката се отнася и до *богомилството* с неговите книжина и форми на образование и просвета. Оформилите се, от една страна, *връзка между апокрифната и богомилска литература като генетична, идейна и сюжетна*, и от друга страна – *противостояние между богомилското и оборващото го канонично творчество*, все по-отчетливо обособяват двете направления в литературата: едното, отразяващо интересите на официалната църковна и светска власт, а другото – на ереста, на нейните проповедници и последователи.

През изследвания близо *100-годишен период* връзката *Българска църква – българско образование* носи *две основни качествени* характеристики.

Първата е свързана с темпа, динамиката и мащабността на осъществяването ѝ. Образованието и книжовното творчество в християнизираща се България сменя посоката си в следсимонова България и се проявява в една редуцирана по своите мащаби и динамика християнска просвета. Нейните регионални и местни носители – манастирите и храмовете край Преслав (около Кръглата църква, Тузлалъка, Патлейна, Дворцовия манастир), Плиска, Несебър, Равда, Созопол, Дръстър, Средец, Девол, Охрид, Брегалница и други занемаряват интелектуалната си мисия да преписват, превеждат и създават християнски канонични трудове и в качеството си на български християнски мисионери да продължат евангелизирането на власи, сърби, руси, молдовци и украинци.

Втората характеристика отчита новата структура на образованието, осъществявано в три основни лъча – официално-канонично, богомилско и отшелническо. Възниква нова *реалност, нова конюнктура*. Създадената и развиваща се богомилска книжовна традиция и свързаните с нея богослужебна и проповедническа дейност и практическо възпитание в богомилските братства и

разпространяването на учението чрез устните богомилски наративи, проповеди и беседи предполагат противодействие от страна на **каноничното книжовно творчество**, не така многообразно и богато, с приоритет на похвалните слова, поучения и служби, на религиозната полемика и сатира, на преводите от гръцки език на жития, похвални слова, разкази, повести, естественонаучни съчинения из областта на географията, ботаниката, зоологията, етнографията, метеорологията, на исторически хроники (Козма Индикоплевт, Йоан Малала, Георгий Монах-Амартол и Симеон Логотет) и на гадателни книги. Интерференцията се усилва от **отишелническата неформална форма на християнско образование и възпитание**, която изиграва съществена роля за укрепване и развитие на духовно-просветните **позиции** на Църквата и духовното единение на българите.

1.4. Специфика на връзката в условията на византийското робство 1018-1185

Развитието на връзката *Църква – българско образование* по време на византийското владичество е силно ограничена от **4 основни фактори: липсата на държавно покровителство** над образованието вследствие от ликвидирането на Първото българско царство; тежката византийска данъчна система, **затрудняваща църковното строителство и книжовното дело**; замяната на **българското висше духовенство с византийско**, извършващо богослужението в епархийските центрове и градове на неразбираемия за населението гръцки език и системно унищожавашо българската книжнина, културни и книжовни центрове; прекратяване на повече от 130-годишното съществуване на блестящите **Охридска (886-1018) и Плиско-Преславска школи**. Съществено влияние върху **еволюцията** на връзката оказва насилствено уреденият **статут** на Българската църква след 1018 г. посредством издадените от император Василий II **три сигилия (хрисовули), понижаващи Българската патриаршия в ранг на автокефална Архиепископия** с център Охрид.

Спецификата на връзката в условията на робството е изразена в силно **ограниченото** присъствие на Църквата в българското образование и **насочването** му към запазване на народностното единство на българския народ. Спецификата на връзката, представена в нейната **редукция и насоченост**, не изключва ясно изразения й **вътрешен и необходим характер**, основаващ се на опита и традициите от миналото. Тя се проявява в няколко **основни направления**:

- **в перманентно осъществяваното образование и възпитание в манастирите и градовете в югозападните български земи** – Рилска религиозно-просветна школа, Бачковски, Осоговски, Пчински, Лесновски манастир, Охрид, Мъглен и др.

Функциониращите и новосъздадените манастири се превръщат в значими центрове на духовния, образователния и книжовния живот по българските земи през византийското робство. Манастирската просвета е съществен фактор в условията на чуждото политическо господство за утвърждаване на формираната през Първата българска държава *ценностна система, свързана с представите за общност на произхода, общност на историческата съдба и на етническата култура, книжнина и образованост*;

- в създаване, въпреки неблагоприятните условия, на *жанрово многообразна и значителна по обем книжнина* на роден език, *предимно с религиозно съдържание*, предназначена за нуждите на *богослужението и християнската проповед* – *богослужебната, агиографска, богомилска, апокрифна и историко-летописна фолклорна* литература. Ярко изразените патриотичните мотиви в съдържанието на произведенията, вплетени в библейски сюжет и предадени на разбираем и говорим за българското население език, имат своята особена *мотивационна* значимост в освободителната борба на българите;

- в решаващата роля на *българското низше духовенство* за съхраняването на образователните и културни традиции на българите, за *частичното запазване на българския език като литургичен, на житийната литература, отразяваща монашеско-аскетичните настроения и поддържаща позициите на православие, на апокрифите с религиозно-социални и етични възгледи, на богомилската книжнина, на доминиращата в духовния живот на населението народна културна традиция и на продължилото, макар и със слаби темпове, строителство на църкви и манастири с техните просветни функции*.

1.5. Тенденции в развитието на връзката през Второто българско царство

1.5.1. Исторически условия и фактори, усилващи връзката

Пълното възстановяване на държавния суверенитет на Българското царство с двата му елемента – *независима държавна организация* и *автономна патриаршия*, се осъществява непосредствено след сключения договор през 1235 г. в Лампсак между България и Никеиската империя. В присъствието на всички източноправославни патриаршии, дали своя вот на съгласие, патриарх Герман *узаконява на църковен събор въздигането на Българската църква в патриаршия* с предстоятел *Йоаким I Търновски* (1233-1235), отличаващ се със завидното си усърдие при *просвещаването* на българския народ в духовен и книжовен смисъл.

В тази историческа обстановка **седем фактори** благоприятстват и усилват развитието на **връзката**: възстановяването на българската **държава** и **патриаршията** на Църквата; превръщането на България в политически **хегмон** на Балканите и в опора на източното православие; наследството на постиженията и **традициите** в църковната просвета на ранното българско Средновековие; въздействието на **византийската култура** и силното влияние на **културата на славяно-византийския православен свят**; засилването на взаимоотношенията със **западно-европейските католически** страни в областта на политиката и търговията; поставянето на **акцент** в дейността на **17-те предстоятели** на Българската църква, високообразовани и достойни отци, относно развитието на книжовното, литургично, богослужебно и просветно дело; съхраняването на традициите в **църковното строителство** и развитие на отделни елементи на **църковната организация**, чиято опора продължава да бъде **енорийската структура** по места, основа на **училищната география**.

Четири основни тенденции в развитието на връзката **Църква-българско образование** са белязани с отражението както на посочените **благоприятстващи** фактори, така и на **неблагоприятните** въздействия, следствие от редуцирането на църковен диоцез след 1371 г. поради преминаването на Видинското и Добруджанското царство под юрисдикцията на Цариградската патриаршия.

1.5.2. Църква – средновековна образованост – училище

Първата тенденция отразява развитието на връзката **Църква – средновековна образованост – училище** и намира израз в **характеристиките на българския образователен модел през XIII-XIV в.**: християнската **paideia** в България съчетава богословието със светската наука, християнските възгледи с класическите идеи на древността при доминиране на християнските с основната философска и житейска концепция за човека **като „образ и подобие на Бог“**; **църковен монопол** върху обучението и възпитанието на децата и младежите в прицърковните, манастирските, дворцовото училище и обособените в някои градове училища за гръцка образованост; **обогатено учебно съдържание; двустепенна образованост; обучение на говорим народен език**; все по-изразителна през XIV в. **елементарната грамотност** сред градското население; **духовенството в челните редици** като основен грамотен слой сред населението; съществен принос и на българските владетели Иван Асен II, Константин Тих Асен (1257-1277), Михаил II Шишман (1323-1330), Иван Александър, Иван Шишман (1371-1395) и др., сред които с особена **значимост за развитието на**

книжовно-просветното дело се отличават имената на Иван Асен II и Иван Александър.

Същевременно по пътя на съществуващата градация в образованието и книжовната дейност, известна като „стълба на писмеността”, съдържаща две основни стъпала – „писмената и правописът” и „книжовната вещ”, неизбежно протича **възпитателен процес**. Историческите извори показват **връзката на обучението с възпитанието** в християнските ценности още от ранна детска връзка. Молитвата, просвещавайки в мисията на Спасителя, неизбежно присъства в училищното обучение и възпитание по заповед на църковните отци и цели предпазват на децата от излишно мъдруване и насочването им по пътя на Отците на Църквата. По този начин се постига „**полезното**” обучение, което води по правия път на **изправлението** според повелите на божествените писания.

1.5.3. Училища и книжовни центрове при манастирите и митрополитските седалища

Втората тенденция е свързана с възходящо развитие на книжовно-образователната дейност на **българските манастири, скриптории и библиотеки, митрополитски центрове и въздигащи се градове при определящата и ръководна роля на Търновското книжовно средище спрямо книжовните центрове в България и извън пределите ѝ (Сърбия, Румъния, Русия, Молдова и др.) и на Света гора за духовно-просветния и книжовен живот на източно-православните народи**. Тази дейност достига своя **апогей** през втората половина на XIV в., когато високообразованото монашеско съсловие **срива етническите граници** между единомишленици-монаси от България, Византия, Сърбия, Румъния, Унгария и др. и превръща манастирската **библиотека** в средище на книжовна продуктивност, захранваща в значителна степен фонда на царската, патриаршеската, митрополитските и енорийски библиотеки. Всепризнато значение за развитието на книжовния живот и интелектуалното творчество имат както **новоутвърдилите** се митрополитски центрове и въздигащи се градове като Видин, София, Скопие, Охрид, Дръстър, Велики Преслав, Несебър, Созопол, така и **манастирите, скрипториите и библиотеките** при Търново, Света гора, Парория, Цариград, Ерусалим и Синай. Сред крупните книжовни средища на XIII-XIV в. се налага още Рилският манастир като свързващо звено между Търновските, Светогорските и останалите книжовни центрове на Балканите, както и Бачковският и Килифаревският манастир. В **генетично** свързаните и **хронологически** последователно възникващи и утвърждаващи се през XIV в. манастирски училища,

скриптории и библиотеки върхна точка бележи *Евтимиевата школа* със *значимостта* на реформеното дело на Евтимий Търновски и неговите ученици за развитието на висшето образование (изучаваните езикознание, логика, риторика, история, църковно право, литургия и други дисциплини в училището при манастира „Св. Троица“ са опит за превръщането му в Средновековна академия на българската книжнина и богословие), *с езиковата, правописна и богослужебна реформа, установили единен език и правопис при изправянето и създаването на нови богослужебни книги и културно-образователни ценности и със създаването на оригинална българска книжнина.*

1.5.4. Духовенството – главен творец на книжнината

Третата тенденция е в пряка връзка с предходната и представя *духовенството*, средоточило се в манастирите и някои храмове, като *главен творец на книжнината и произведенията на изкуството, съхраняващо във вековете българщината и християнската религия.*

Стремжът на **църковните дейци** в манастирите и скрипториите към развитие и усъвършенстване на своите **литературни, писателски и преводачески умения** се изразява и стимулира от титулуване със звания. Най-висока степен в интелектуалната и духовна йерархия заема титлата **„философ“** (богослов със значими преводачески и писателски умения), а най-ниска – **„книгописец“** (преписвач на книги и други книжни единици), следвана от **„доброписец“** (калиграф) и **„граматик“** (учител в книгописането или ръководител на скрипторий, притежаващ християнските дородетели на смирение, целомъдреност, благочестивост и др., достоен за следване от своите ученици). Историческите извори сочат като примери за духовни наставници и граматичи Григорий Синаит (втората четвърт на XIV в.), Теодосий Търновски (трета четвърт на XIV в.), Ромил Видински (трета четвърт на XIV в.), Евтимий Търновски (1325-1403), Константин Костенечки (1380-1431) - граматик без църковен сан, както и Йоаким I Търновски (втора четвърт на XIII в.), преди да бъде въздигнат за патриарх на Второто българско царство (1235). С особено значение е монашеското звание **„старец“**, което често се усъвместявало с **„граматик“**. С него се удостояват най-възрастните и най-образованите монаси.

1.5.5. Славяно-византийската културно-просветна общност и напредъка на образованието и книжовността

Четвъртата тенденция е свързана с *растящото взаимодействие* между *българската, византийската, руската, молдовската, сръбската и влашка* духовна

просвета и култура като фактор, допринасящ за напредъка на образованието и книжовността. **Първостепенна значимост** за формирането, утвърждаването и развитието на славяно-византийската християнската културна общност имат **Светогорските манастири** („Зограф”, Великата лавра „Св. Атанасий”, „Ватопед”, „Св. Павел”, „Хилендар” и др.), **заедно с другите два върха на триъгълника, заключен** между **Светогорските, Цариградските и Търновските манастири и скриптории**. Само в създадения за около две столетия книжовен фонд от библейски, богослужебни и канонични книги, законници и книги за общо и килийно четене при Зографския манастир включва между **300 и 500** ръкописа, а манастирската библиотека и скрипторий на „Зограф” играят решаваща роля спрямо останалите светогорски средища за развитието на българската духовна просвета и книжнина и българо-славянско книжовно общуване (Гюзелев, В., 2013, с. 137-147; Гюзелев, В., 1985, с. 152-154).

Обобщение. Така през **Второто българско царство** – в периода от 1235 г. до 1393 г., възходящото развитие на **двустепенната образованост** и обучение на говорим народен език с водеща роля на **духовенството**, увеличаващата се **елементарна грамотност** сред градското население и високата степен на **образованост на духовно-интелектуалния елит** на средновековното ни общество, напредъкът на **книжовното дело** и създаденото книжовно богатство в българските манастири, скриптории и библиотеки, и митрополитски центрове, установяването на **единен език и правопис** при изправянето и създаването на нови богослужебни книги и културно-образователни ценности, и нарастващите **интензивни духовно-просветни** контакти в рамките на източноправославната славяно-византийска общност представят една **силно изразена динамика на връзката „Църква-българско образование”, реализирана посредством множество взаимодействия и преходи във вътрешен и международен план, ясно открояващи приемствеността в българската образователна традиция.**

Търновската патриаршия по време на 158-годишното си съществуване не само ръководи забележителния разцвет на образованието и духовната просвета в страната. По силата на историческите обстоятелства, когато през първата половина на XIII в. руските и румънски земи падат под татарско иго и чужда духовна зависимост, а Византия е под рицарско и католическо влияние, останалата **единствена църковна институция на суверенна държава в югоизточна Европа – Патриаршията в Търново, съдейства за разпространението на християнската книжнина по руските и румънски земи.** Така за **пореден път** Българската църква има **две**

географски измерения на своята роля в образованието – вътрешно и международно и съответстващата им значимост. Българската православна църква не само укрепва позициите на християнската вяра, нравственост и просвета у нас, но и съдейства за това чрез книжовния поток към византийските, руски и румънски територии по това време. С особен *принос* за развитието на образователното, книжовното, литургичното и богослужебно дело се отличава *патриарх Евтимий Търновски, както и приемниците на патриарх Йоаким I Търновски – Василий II и Йоаким II, Игнатий (1272-1273), Макарий, Йоаким III, Висарион, Доротея, Роман, Теодосий I, Йоаникий I, Симеон, Теодосий II, Йоаникий II*. Едни от най-ценните паметници на старобългарската книжнина от епохата на Втората българска държава, създадени в Търновското книжовно средище, след покоряването на България от османците, се пренасят във Влашко, Сърбия и Русия, оказвайки *благодарно влияние* върху развитието на образоваността и книжнината там.

2. Промяна в съдържанието на връзката *Българска православна църква – българско образование* в условията на османското владичество 1396-1878

2.1. Причинна детерминираност на промяната

В условията на *ликвидирана държава*, на *унищожени висши органи* на Църквата в лицето на Патриаршията и архиепископиите, на *ликвидиран висш клир и аристокрация*, а с това и на *елитарната култура*, на *разпаднала се византийско-славянската православна общност* и *откъсване от европейската цивилизация*, неимоверно тежката задача по *съхраняването на българската образователна традиция, народност и самосъзнание* се пада в най-голяма степен на *Българската православна църква*. *Първата славянска патриаршия* загубва своята автокефалност и ранг и се връща към църковноадминистративното положение от началото на учредяването ѝ, превръщайки се в зависима от Цариградската патриаршия *митрополия*. Въпреки това тя остава *единствената институционализирана организация от Българското средновековие*, която оцелява и е в състояние да функционира при липсата на самостоятелна българска държава.

Историческите извори и историографският синтез на възможните гледни точки относно *връзката* на Българската църква с българското образование през периода XV-XVII в. се обединяват върху следните основни положения: *образователната и книжовна дейност на Църквата в ранните векове на османското владичество по българските земи играе съществена роля за поддържане и укрепване на православния култ, на етническата идентичност и народностното самосъзнание*

на българите християни в условията на теократичната ислямска монархия, за осигуряване на тяхната елементарна грамотност в килийните училища и организиране на достъпни за широките обществени слоеве литературни творби.

Развитието на връзката на Църквата с българското образование се проявява в няколко **основни направления.**

2.2. Енорията и просветата в тесния смисъл на думата

Основната цел на *църковната просвета в тесния смисъл на думата* е сплотяване на голямата българска православна общност във верско отношение, *поддържане и развитие на религиозната и обща образованост на духовните лица, както и на елементарната образованост и грамотност на българското население.* Нейната специфична черта е, че поддържайки вярата, съдейства в най-голяма степен за физическото и психическо *оцеляване* на българското християнско население. За осъществяването ѝ с особена значимост са *факторите:* църковно строителство, канонична литература и *енорийско духовенство.* Свещеникът е признат авторитет при прилагането на канона и обичайното право и при елементарното огромотяване на населението, и личен пример при формирането на християнските добродетели у енорияшите.

2.3. Книжовността в манастирската и енорийската система

Приемствеността и непрекъснатостта на връзката намира израз както в частичното *подновяване* на богослужбения книжовен фонд от времето на Българското царство посредством възстановяването и съхраняването на образци на старата българска църковна литература и *подготовка* в перспектива на истинско книжовно творчество, така и в *ролята* на създадения книжовен фонд относно поддържането и укрепването на православния култ и *образованост,* етническата идентичност и народностното самосъзнание на българите християни. Преобладаващите *агиографски* произведения, възвеличаващи и апологетизиращи новите светци и мъченици за вярата с цел идеен отпор срещу ислямизацията, както и *преписите* на Евангелия, Четвероевангелия, Часослови, Псалтири, Апостоли, богословски и богослужбни книги, осигуряващи необходимите за богослужение и проповедническа служба книги, са предназначени и за *обучение* на бъдещите духовници на православията и *възпитание на пасомите* в епархията в християнските норми на поведение. На свой ред историческите *добавки* към преписите, историческите *разкази* и *дамаскинските* сборници като нов литературен жанр и *възобновената химнография* развиват религиозния мироглед и се грижат за *просветното* издигане на българите християни.

Достигналите до нас исторически извори – *100 преписа на стари богослужебни книги и сборници, 3 оригинални жития, около 5 летописни разкази и приписи* към отделни книги, свидетелстват за предимно *богослужебния характер* на книжовното творчество. Под формата на жития, летописни разкази и преписи на стари книги то продължава традицията на опазване на християнската вяра като главно средство за оцеляване на религиозното народно съзнание. Въпреки че османската власт *възпрепятства* развитието на тенденцията за създаване на *елитарно литературно творчество* и за възпроизводството на изявени *проповедници, граматници, писатели и каноници*, през тривековния период *16 творци са признати за граматници*.

Скрипторият, библиотеката и килийното училище за подготовка на ученици за религиозна и книжовно-просветна дейност при *Рилския манастир* са *образец* на действие за възобновилите своите книжовно-образователни функции *Софийски манастири*, обособили се в средище на самостоятелна *Софийска книжовна школа*, *Троянски манастир „Успение Богородично“*, *Етрополски манастир „Варовитец“*, *Тетевенски манастир „Св. Илия“*, *Врачански манастир „Св. Троица“*, *Лесновски манастир „Св. Архангел Михаил“*, *Осоговски манастир „Св. Йоаким Осоговски“*, *Бачковски манастир „Св. Успение Богородично“*, *Кукленски манастир „Св. Св. Козма и Дамян“*, *Черепишки манастир „Успение Богородично“* и др., както и на селищните книжовни и образователни центрове – *Ковачевци и Бухово (Софийско)*, *Троян, с. Аджар (Карловско)*, *Дряново, с. Горна Митрополия (Плевенско)* и др. В края на XVII-тото столетие към тях се причисляват и подбалканските селища – *Сопот, Карлово, Калофер, Котел*, и планинските – *Враца, Самоков, Трявна, Елена, Панагюрище, Копривщица* и други.

2.4. Църквата и развитието на грамотността и образованието на българския народ

Във възобновяващите своята религиозна и културно-просветна дейност от втората половина на XV в. манастири и селищни книжовно-образователни центрове се откриват и функционират килийни училища, които и в двете си степени – *низша и висша*, ограмотяват *съответно от четмо* (по буквослагателния метод), наизустяване на молитви от Часослова и текстове от църковните книги, писане, събиране и изваждане с черковнославянски цифри и църковно пеене *до смятане* с четирите аритметични действия чрез арабските цифри, църковен ред, свещенодействие, история на християнството и неговите тайнства, и възпитават в правила на поведение, базирани на християнската ценностна система. Съдържанието на елементарната грамотност е *религиозно*.

Килийното образование е *третият елемент* в цялостната православна просвета през XV-XVII в. *Основанията* за включването му като *компонент от просветния комплекс на православието* са: *религиозното учебно съдържание* в килийните училища; използването на *богослужебни книги* и най-вече на „Апостол“, „Часослов“, „Требник“ и „Псалтир“ за обучение на учениците; *религиозният мироглед* на обучителите в манастирските и градските килийни училища, които обикновено са по-образованите *монаси, свещеници, преписвачи, преводачи и книжовници*, титулувани от края на XVII в. като „даскали“ и „граматици“; организацията на учебните занятия, при която *четенето започва с молитвата „Отче наш“*, продължава с други молитви от „Часослов“, следвани от *упражнения по четене на текстове от останалите богослужебни книги – „Псалтир“, „Апостол“, „Светче“ и „Требник“*. На свой ред обучението в девическите килийни училища започва с *молитвата „Царю Небесни“*, следвана от *други молитви*, произнасяни на обяд; *черковнославянският език* от края на XVI в. („Острошка Библия – 1581 г.) замества старобългарската писменост и се установява трайно в килийното обучение.

Обобщение. *В условията на ликвидирана държава, унищожени висши органи* на Църквата в лицето на Патриаршията и архиепископиите, *ликвидиран висш клир и аристокрация* (а с това и *елитарната култура*), *разпаднала се византийско-славянската православна общност и откъсване от европейската цивилизация*, неимоверно тежката задача по *съхраняването на българската образователна традиция, народност и самосъзнание* се пада в най-голяма степен на *Българската православна църква*. Същевременно разпокъсването на *единната* организация на Българската църква и поставянето на духовно-просветната ѝ дейност в *пряка зависимост* от Цариградската патриаршия и от отделните регионални църковни центрове, исторически *променящи* своя статут, води до *неравномерно* осъществяване на ролята ѝ на ръководител и организатор на образованието в отделните региони на диоцеза ѝ.

Изведените *аргументи* за пореден път доказват *непрекъснатостта и приемствеността* като най-характерни черти на връзката *Българска православна църква – българско образование и училище*, чиято *специфика* в уловията на робството е *нейният неизбежен и необходим характер*. Без образование и възпитание, чийто субект на организация и ръководство е Църквата, е невъзможно нито оцеляването на българския етнос, нито подготовката му за едно ново качество на образование, типично за Българското просвещение.

2.5. Доминиращи тенденции в развитието на връзката през Възраждането

2.5.1. Периодизация в развитието на връзката

Развитието на връзката *Църква – образование* през епохата на Българското възраждане се периодизира в *три етапа* – *първи* (от началото на XVIII в. до края на 30-те години на XIX в.), *втори* (от края на 30-те години на XIX в. до 1870 г.) и *трети* (от 1870 до 1878 г.) по *критериите: степен* на развитие на движението за църковно-народен суверенитет, на килийната просвета и християнската книжнина, и *относителен дял* на религиозните учебни предмети в новобългарските взаимни и класни училища. *Съдържанието на всеки етап* се представя чрез доминиращите тенденции, публични факти и събитийност в общонационален и регионален мащаб.

2.5.2. Доминиращи тенденции във взаимоотношението *Църква – образование* от началото на XVIII век до края на 30-те години на XIX век

Първият етап е в условните граници от началото на XVIII в. до края на 30-те години на XIX в. Доминиращите *тенденции* през периода са свързани с регионалните сблъсъци по църковния въпрос, с извеждане от Паисий Хилендарски (1722-1773) и следовниците му на проблема за суверенитета на Българската църква, *с ролята на Църквата за развитието на манастирската книжнина и училища и религиозни предмети в появилите се новобългарски взаимни училища, с кадровото осигуряване на църковния клир и учителското съсловие*, с включването през първите десетилетия на XIX в. в *учебното съдържание на исторически откъси* от „История славянобългарская” (1762) и от „История на българите” (1801) по Йован Раич в преработка на Атанас Нескович, на *географски* и други *елементи на патриотични и рационални знания* с цел засилено осъзнаване на проблема за необходимостта от *суверенна Българска църква*.

2.5.3. Доминиращи тенденции във взаимоотношението *Църква – образование* от края на 30-те години на XIX век до 1870 година

Вторият етап, с относителни граници от края на 30-те години на XIX в. до 1870 г., се характеризира с *прехода* от регионалните сблъсъци в Търновската епархия към общонационално църковно движение с победен край, с *висок относителен дял на религиозните учебни предмети в учебното съдържание на новобългарските училища (взаимни и класни)*, с висока степен на развитие на християнската книжнина и периодика, все на фона на *затихващите* функции на килийната просвета. Ролята на Църквата за *развитието на българското образование* протича на фона на разгръщащото си *общонационалното църковно движение за суверенна църква и е*

пряко свързано с развиващата се училищна мрежа, състояща се от 45 манастирски килийни училища, 150 църковни килийни училища, 41 метохски килийни училища и 174 домашни (частни) килийни училища. В учебното съдържание на многобройните взаимни училища по българските земи – над 200 до средата на 50-те години на XIX в. и около 1500 до Освобождението, се съхранява изучаването на религиозни предмети, които съставляват немалък относителен дял от всички изучавани учебни дисциплини. Тенденцията на интегриране на светското и религиозно образователно съдържание в контекста на посочените изисквания се запазва и в следващата училищна степен – класните училища, където относителният дял на религиозните учебни предмети е по-нисък предвид предназначението и характера на тези училища.

2.5.4. Образователната политика и дейност на Българската екзархия 1870-1878

Третият етап (1870-1878) е време за реализиране на националноинтегриращите функции на Българската екзархия, обединяваща в едно цяло религиозната, духовно-просветната дейност и ръководството на учебното дело по българските земи. Трансформацията на килийната образованост в светска води до качествена промяна във връзката на Църквата с българското училище – от разполагаща със собствени поради религиозната си принадлежност и догматична същност килийни училища до редуцирана в учебните предмети по богословие и катехизис в елино-българските и славяно-българските училища. Новата образованост и светско възпитание като продукт на новобългарските училища не елеминират религиозното обучение в тях. Позициите на християнското образование и възпитание не отслабват значително поради традиционната им петвековна роля на основен крепител на българската етническа идентичност в условията на теократичната ислямска монархия и поради особена им значимост в условията на необратимата борба за политически и църковен суверенитет.

Българската църква в периода от създаването на Българската екзархия до Освобождението осъществява функциите на една бъдеща държавна власт по организация и ръководство на българските училища. Тя укрепва и разширява църковно-училищната мрежа, модернизира учебното дело в структурен и кадрови план и централизира неговото ръководство в лицето на Централното настоятелство към Екзархийския съвет. Същевременно Екзархията развива християнското образование на българите не само чрез изучаваните предмети по религия във взаимните и класни училища, а и извън тях чрез други форми на духовна

просвета. Значително се разширява усвояването на *богопознанието* в Богословското училище в Лясковския манастир „Св. Св. Петър и Павел” (1874) и в Самоковското-Рилско богословско училище (1876).

При осъществяването на своята *образователна програма и мисия в учебното дело през късното Българско възрождане Екзархия си сътрудничи, поради отсъствие на българска държава, с другите български възрожденски структури – общини, училищни и читалищни настоятелства, женски просветни и благотворителни организации, учителски и ученически дружества и др.* Така, заедно с тях, тя активно участва във формирането и утвърждаването културно-историческия облик на нацията, изпълнявайки ролята и функциите на един *централен ръководен просветен център*, какъвто след Освобождението е Министерството на народното просвещение. През този период *два* взаимосвързани въпроса занимават обществото: просвещението на народа главно посредством *отваряне на училища и разрешението на църковния спор*. Пътят към политическата и църковната независимост минава през *новобългарското светско училище*. И ако *образованието* е опорната точка за пробуждане на народа към нов живот, то ролята на Църквата за организацията и ръководството му е първостепенна и решаваща, **а връзката Църква – образование е непреходна, структуроопределяща и жизнено необходима в контекста на приоритета на епохата.**

Обобщение. В различие от Западна и Централна Европа, където реформационните процеси на учредяване на национални църкви като елемент на религиозно-политическото движение Реформация се разгръща през XVI в., у нас църковно-националното движение набира скорост през втората и третата четвърт на XIX в. и носи своята *специфика* не само във времевия обхват, но и в съдържанието си. *Съединяването* на амбициите за *църковен суверинитет* с тези за *политическа независимост*, институционално обособяване на българската нация и *иредентичен подход* при формиране на диоцеза, предполагащ включване на цялата българска етническа територия, от една страна, с *култа* към способността на *разума и знанието* да преобразят обществото, намирил *материален израз в изградената новобългарската училищна мрежа и създадената учебникарска и възрожденска книжнина*, от друга, издига *връзката на ново равнище*. Поставянето на религиозното чувство, християнското съзнание и ръководеното от Църквата *образование* в пряка служба на борбата за политическия и църковен суверинитет определя *характера на връзката* като национално значим и стратегически.

Втора глава. Характер и съдържание на осъществените връзки в условията на Третата българска държава 1878-1944

1. Екзархийското училищно дело в Македония и Одринска Тракия 1878–1913

1.1. Връзката училищна мрежа – образователно съдържание – Екзархия

Основната функция на Българската екзархия в Македония и Одринска Тракия е да бъде *субект на ръководство на екзархийското училищно дело*. Един от факторите за успешното осъществяване на тази дейност е личността на нейния предстоятел – *екзарх Йосиф*, притежаваща широка европейска култура, светско образование в областта на литературата и правото, перфектно владеене на френски език и дипломатическо поведение. *Материализираният резултат* от усилията на ръководената от него Екзархия в продължение на **38** години възлиза на функциониращи на територията на Македония и Одринска Тракия **1473 учебни заведения с близо 79 хиляди ученици и 2300 учители**.

Нейна е *историческата заслуга* за съхраняване на *българската идентичност* на населението в Македония и Одринска Тракия, осигурявайки използването на *майчиния език в обучението и богослужението*, изучаването на *Закон Божи и български език* като учебни предмети в долните (основни) и горните (средни) учебни заведения, лично назначавайки квалифицирани *българи за учители* в горните училища – Духовната семинария в Цариград, гимназиите, педагогическите и специалните професионални училища. Заслуга на Екзархията е и *масовото обхващане на различните възрастови групи в образованието* чрез съответните му форми – *училищна* (начална, трикласна, духовна, гимназиална, педагогическа и професионална) с *допълнителната* ѝ разновидност (неделно-училищна, прерастваща в празнично- и вечерноучилищна) и *неформална* (читалищна просвета, народни четения и културно-просветна самодейност), както и *достъпността на образованието* в социален и териториален аспект – село или град с над **500** екзархийски къщи разполага с *начално училище*.

1.2. Управление на учебното дело. Училищно законодателство

Изградената система за управление на учебното дело в Македония и Одринска Тракия има за гръбнак на училищното законодателство „Основният правилник за уредбата на българските училища в Турция”, приет от Екзархията през 1910 г. Неговите клаузи регламентират както *структурата на училищната система*

и нейното *образователно съдържание*, в двете области – *Македония и Одринска Тракия*, така и *неформалното образование* на населението, осъществявано чрез *читалищните библиотеки, представления, народни четения и др.* „Правилникът” регламентира една *модерна* за времето си по своята двустепенна структура и учебно съдържание образователна система. *Челна и решаваща роля* за този съществен *количествен и качествен растеж на училищно-просветното дело* и неформално образование в Македония и Одринска Тракия има *Българската екзархия*.

2. Връзката държавна образователна политика – училище – Църква в Княжество и Царство България

2.1. Образователната политика и религиозното учебно съдържание в държавната училищна система. Тенденции

Развитието на връзката между неразкъсваемо свързаните отделности *държава, Църква, образование и училище* през периода от Освобождението до 1944 г. протича в нови исторически условия, сред които са изграждането на българската държава, на държавната училищна система, законодателно постановяване на училищните отношения и връзки, на устройството, развитието и финансовото поддържане на училищната институция, разрастване на църковното строителство, включващо за периода от 1890 до 1936 г. новопостроени 1294 храмове и 11 манастири, кадрово укрепване на църковната институция, развитието на висшето и средно духовно образование, нарастващият книжовен фонд с православен характер и др. Тези *условия и богатият исторически опит на Православната църква* благоприятстват разгръщането на *връзката* в качеството на *вътрешна „елемент-система, „част-цяло”* на равнище училищно образователно съдържание и *външна* – в полето на неформалното образование. Периодът се характеризира както с *приемственост*, така и с ясно изразена *тенденция* в развитието на тази връзка – *постепенното редуциране* на часовете по религия за началните училища и прогимназиите до *пълното им премахване* в края на изследвания период за гимназиите и за почти всички специални и професионални училища.

Тенденцията отразява *намаляващия относителен дял на часовете по Религия* в училищното образование, специфично за отделните образователни степени, т. е. *редукция на частта в цялото образователно съдържание. Приемствеността* се изявява при използването на *натрупания богат предосвобожденски опит* на църковната институция при преподаването и възпитаването в религиозно-нравствени и патриотични ценности, и при създаването на използваната като учебна литература

религиозната книжнина. В духа на *приемствеността* българското *духовенство*, чийто образователен ценз значително се повишава, поема от 30-те години на XX в. обучително-възпитателните функции по религиозните предмети в училище, а *светските учители* въпреки колизиите, породени от разминаване на възгледите на част от тях с преподаваното учебно съдържание и недостатъчната им активност в класните и извънкласни дейности, свързани с религиозните учебни дисциплини, *като цяло поддържат традициите в религиозното обучение*. Въпреки активността на представителите на социалистическото движение през второто и третото десетилетие на XX в. за извеждането от образователните институции и дейности обучението по религия, *религиозното обучение и възпитание в държавното училище, развиващо религиозни чувства и християнски добродетели у учащите, е защитено солидно от българското училищно законодателство, управление, учителство и общественост, уважаващи религиозните традиции на нацията*.

2.2. Българското учителство и традициите в религиозното обучение

Социално окултизираното българско учителство и отношението му към религиозните учебни предмети е сред факторите, движещи развитието на връзката и нейния характер. Този фактор, обуславящ редуцирането на религиозните предмети от училищното учебно съдържание, е представен в контраверсия: *секуларистките идеи* на представителите на марксистическата и социалистическата педагогическа мисъл в България *за реформирането и радикалното преустройство* на образователната система, разминаването на възгледите на част от учителите (до 30-те години на XX в. обучители по религиозните предмети в държавната училищна институция са *светски учители*) с преподаваното учебно съдържание по религиозните учебни дисциплини и недостатъчната им активност в класните и извънкласни дейности, от една страна, в *опозиция* на „голословното обвинение против учителството в липса на уважение към религиозните традиции на народа”, основаващо се на *факти и процеси, разгърнали се от края на 20-те до началото на 40-те години на XX век, от друга* (Шишманов, Ив., 1905, с. 9).

3. Връзката Църква – неформално образование и нейните структури

В развитието на *връзката Църква – неформално образование* и нейните структури се откроява тенденция с *противоположен знак*. Тя изразява процеса на *усилване* позициите на Църквата в областта на *неформалното образование* чрез развитие на прицърковните (неделни) училища, на религиозното обучение в Православните християнски дружества и братства, в църковните детски лагери, така и

чрез разрастване на книжовната дейност с православен характер. Осъществяваната посредством редица *взаимодействия и преходи* връзка продължава *традициите на възрожденската епоха*, изразени в изграждането на *широк социален консенсус* между *Църквата и другите извънцърковни просветни структури* – народни читалища, женски просветни дружества, ученически и учителски дружества, Българско книжовно дружество, свещенически дружества и др., при осъществяване на духовно-нравствената просвета и възпитание.

В следосвобожденска България този *консенсус* има *три отлики*:

- осъществява се не само върху *уставите и правилниците* на участващите структури, но и върху *държавното просветно и социално законодателство*;
- включва *нови структури*, сред които са: *дружествата* за културно-просветна и нравствено-възпитателна дейност към учредения през 1936 г. *Съюз на дейците по ведомството на просветното министерство* с името *Просветен съюз*; *Женските православни дружества* към създадения през 1927 г. *Съюз на православните жени*; нововъзникналите през първото десетилетие на XX в. *Енорийски православни братства*; създадените по инициатива на Св. Синод и подкрепени от просветното министерство в началото на третото десетилетие на XX в. *детски, ученически и студентски* православни дружества;
- *видоизменя и насочва целепологането* към формиране на *телесно здрав и нравствено чист български гражданин*, с пробудено религиозно чувство и възпитан в *обич и привързаност към родната Православна църква, нация и Отечеството*.

4. Фактори, благоприятстващи развитието на образователната и нравствено-възпитателната дейност на Църквата

Развитието на *образователна и нравствено-възпитателната дейност* на Българската църква, *осъществявана в часовете по вероучение в училище*, и религиозно-просветната ѝ дейност сред различните слоеве на населението, членуващи в *детските, ученическите и студентските християнски дружества и в православните християнски братства към храмовете*, обединени през 1923 г. в *Съюз на православните християнски братства*, се благоприятства от няколко *съществени условия и фактори*. Сред тях са *кадровото укрепване на Църквата*, следствие на промяната в *образователната структура на църковния клир* (осезаем ръст в развитието на *висшето – 57 пъти увеличаване на броя на духовниците с висше богословско образование, и утвърждаване на масово средно духовно образование*), *разгърнатото църковно строителство* (за 46 години са построени

1294 храмове и 11 манастири), разширяването на книжовната дейност с православен характер в трите ѝ направления, законодателно уреждане на осъществяваното религиозно обучение и възпитание в и извън училище чрез развитие на училищното и църковно законодателство.

5. Обобщение за характера на връзката *Църква-българско образование* в Княжество и Царство България

Единодействието между *държава, Църква, формално и неформално образование* по посока на духовно-нравственото изграждане и развитие на българските граждани е *исторически пример* за реално предпоставяне на ефективна просвета и възпитание с *приоритет* християнско-религиозната етика и гражданското възпитание до войните (1912-1918) и националното възпитание, по време и след тях. Връзката *държава-църква-образование-училище* показва еднопосочност в целеполагането и дейността относно изграждането на личност с активна *гражданска позиция*, в отлика от робството и Възраждането, когато целта на връзката е съответно ограмотяване, просвета и съхраняване на народностното самосъзнание, и участие в национално-освободителното движение. Всъщност този *широк социален консенсус* е характерна черта на *българската образователна традиция* и е израз на *непрекъснатостта и приемствеността на връзката на православната църква с образователната ни система.*

Изведените *две основни тенденции у нас* имат *своеобразен аналог в европейското образование* от последната четвърт на XIX в. и първата половина на XX век. *Сходните тенденции в България, Европа и САЩ относно мястото на Ортодоксалната, Католическата и Протестантска църква в образованието* имат един общ момент – факторът Световната война от 1914-1918 г. Като засилва икуменисткото движение, социалния католицизъм и ортодоксалното християнство, Първата световна война *слага край на много очаквания за мястото на християнската църква във формалното образование.*

Трета глава. Опозицията Църква – държава в отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище и извън него през Най-новото време 1944-1989

1. Противоречивата връзка *Църква-държава* относно изучаването на *Религия* в държавната училищна система 1944-1947

1.1. Новият статут на Вероучението

Връзката *БПЦ–държавна образователна политика* през периода на „народнодемократичното“ развитие на страната носи своята специфика, пряко свързана със социалната промяна у нас. *Църквата е в опозиция с новата власт и държава при отстояване на правото на религиозно обучение в българското училище.* На действията на държавната власт в духа на *кредото ѝ относно религията като консервативна идеология и отживелица*, имащи за резултат премахването на задължителното изучаване на Вероучение (Закон Божи) в първоначалното и народните основни училища, на „Религия с история на Българската църква” в гимназиите, на „Религия с кратка история на Българската църква” в институтите за първоначални учители, на „Вероучение” в Опитния учителски институт, и изземването с Наредба-закон в едномесечен срок на учебници по Вероучение и Религия за I, II и III отделение, I, II и III прогимназиален клас и всички класове в гимназиите, Църквата отговаря адекватно. Подкрепяна от значителна част български граждани и основаваща се на статута, даден ѝ от действащата по това време *Търновска конституция*, тя успява да надмогне затрудненията от вътрешен и външен характер и да реализира широкомащабна по *замисъл, административна организация и обхват* на учениците от *отделенията и прогимназиите* духовно-просветна дейност.

1.2. Религиозно-просветният въпрос и неговата кулминация

Религиозно-просветният въпрос в най-новата ни история достига своята *кулминационна точка* в годините на народната демокрация 1944-1947. Под ръководството на Светия Синод във всяка духовна околия се уреждат и функционират *енорийски църковни училища за факултативно обучение по вероучение*, в които *активното и масово включване на учениците* е показател и за отношението на техните родители към християнското образование и възпитание на подрастващите. Материализираният резултат на тези повсеместни усилия е извоюваното *през лятото на 1946 г. право на един час седмично факултативно обучение* по религиозните предмети в първоначалното училище и прогимназиите (преподавани от наличния училищен персонал или друго светско лице) и *допълнително подготвените 130 енорийски свещеници за вероучители в модерните, реализирани извън училищните сгради, форми на енорийски катехуменат* (ваканционни вероучителни курсове, църковни детски лагери, неделни училища и др.).

1.3. Историческата развръзка

Историческата развръзка, последвала от *чл. 78 на Конституцията на Народна република България (04.12.1947)*, съгласно който Църквата е *отделена* от държавата, а *статутът на Вероучението – променен, извежда Църквата от училищната система*. Обучението по Религия става *частно* дело на БПЦ и може да се осъществява само *извън училището – в съществуващите прицърковни (неделни) училища, в Коледните и Великденски вероучителни курсове, в детските летовища и др.* Макар и силно редуцирана по конституционен път, духовно-просветната и възпитателна дейност на Църквата продължава в новите условия не само чрез *енорийските катехизически училища*, издържани от *църковните настоятелства и родителско-вероучителни комитети*, но и чрез *периодичния църковен печат, неделните и празнични църковно-нравствени беседи*.

Обобщение. В годините на *народната демокрация (1944-1947)* дейността на Българската църква, ръководена от избрания на 21.01.1945 г. Екзарх Стефан, се отличава с целенасоченост, гъвкавост, последователност и широка повсеместна подкрепа. Полемиката между държавните органи и Църквата има различни предметни сфери, на сред тях най-оспорвана е вероучителното дело. Анализът и обобщението на действащите тенденции през изследвания период в областта на организацията и провеждането на вероучението дават достатъчно логически и емпирични основания за извода, че *„никой друг въпрос в споровете между Църквата и Държавата не отнема толкова време и енергия на двете страни, както конфликтът за вероучението, превърнал се по същество в борба за влияние над подрастващото поколение”* (Калканджиева, Д., 1997, с. 94–97). **Противоречието Църква – държавна образователна политика** се разрешава в *полза на държавата* и отечественофронтовската власт с *извеждане* на християнското образование и възпитание от учебното съдържание на държавната училищна система. **Отделянето на Църквата от държавата** по конституционен път и превръщането на *вероучението в частно дело на църковната институция*, от една страна, и *конституционното уреждане на образованието като „светско, с демократичен и прогресивен дух”* (чл.79), от друга, на практика *изтласква Църквата от училищното учебно съдържание и пренасочва връзката Църква – образование към полето на неформалната провета и възпитание*.

2. Промяна в характера и динамиката на връзката Църква – българско образование 1948-1953.

2.1. Причинна детерминираност

С приемането на **конституцията на 04.12.1947** г. и провъзгласяването на България за **“народна република”** започват радикални промени в общественото-политическия живот. “Създава се тоталитарна система, при която БРП налага своята идеология на цялото общество; партийните структурни се сливат с държавните; тя държи под контрол всички дейности, като ликвидира разделението на властите; води масирана пропаганда и създава култ към лидера..“ (Калинова, Е., И. Баева, 2006, 95–97).

В новата общественостно-политическа обстановка причините за **стесняването, ограничаването** на просветната дейност на Църквата могат да се обобщят в **две групи**.

Първата група причини са от **външен характер**. До подписването на мирния договор през 1947 г., уреждащ международното положение на страната след Втората световна война, отечественофронтонската власт е принудена да се съобразява с чувствата на вярващите и религиозната традиция в страната, да спазва клаузите на Търновската конституция относно статута на Българската църква. Подписаният на 10.02.1947 г. в Париж мирен договор между България и държавите победителки във Втората световна война, влязъл в сила на 15.09.1947 г., и признаването в международното пространство на българското правителство начело с Георги Димитров, от една страна, както и несбъднатите очаквания на опозицията за външна подкрепа, от друга, освобождават действията на БКП и ОФ спрямо Църквата.

Втората група причини са от **вътрешен характер**. Съгласно основните принципи на марксистко-ленинската идеология **религията е частно дело** на хората, но не и на комунистическата партия, чиято атеистична дейност се превръща в държавна политика, реализирана чрез училището, висшите учебни заведения, масмедииите, ДПО „Септемврийче“, Димитровския комунистически младежки съюз (ДКМС), ОФ, профсъюзите, Научно-техническите съюзи (НТС), Националната лекторска група „Г. Кирков“, читалищата и др. Съществена към групата причини от вътрешен характер е **законодателната**. Периодът 1948–1953 г. се опира върху **четири основни юридически акта, имащи пряко отношение към образователно-възпитателната дейност на Църквата: Закон за изповеданията** (24.02.1949), с който държавната власт до голяма степен налага контрол върху православното, католическото, протестантското, юдаисткото, мюсюлманското и другите вероизповедания в страната и легализира намесата си в духовно-просветната и останалите форми на дейност на БПЦ, **Наказателен закон** (13.02.1951) в петата му част „Престъпления против изповеданията“, **Закон за поземлената собственост** (12.03.1946) и **Закон за индустриализацията на частните индустриални и минни предприятия**

(24.12.194), установяващи държавен контрол върху финансовите средства на БПЦ и отнемачи промишлените й предприятия и значителна част от земеделската й собственост. Възможностите за нормално осъществяване на функциите, включително и на духовно-възпитателните и образователни, на Българската църква значително намаляват.

2.2. Тенденции

Изведените фактори и условия *обуславят* процеса на *постепенното затихване до пълното прекратяване* на религиозната просвета, осъществявана от Църквата през периода от 1948 до 1953 г. Процесът носи характеристиките на *постепенност и необратимост* и се трасира от няколко съществени момента.

В развитието на *връзката БПЦ – държава – неформално образование* в условията на *налагане на тоталитарна система* в страната (1948-1953) се открояват *две основни тенденции*.

Едната е свързана с целенасочената политика на партията-държава да отдели Църквата от обществото и я изолира като възможност за влияние върху младото поколение и населението.

Другата тенденция изразява проявата на последователни усилия, такт и адаптивни умения на БПЦ в тежките условия на налагането на тоталитаризма *да съхрани и продължи*, макар и в *крайно редуциран вариант, традициите на своята нравствено-възпитателна и духовно-просветна дейност*. Като резултатна от двете тенденции е процесът на *постепенното затихване на духовната просвета и нравственото възпитание в страната, осъществявано от Българската църква в условията на налагане на тоталитаризма у нас*.

Връзката *Българска православна църква – българско образование* променя своя характер и динамика. Тя се трансформира от *постепенно затихваща до преустановена* спрямо държавната училищна система, както и до *силно редуцирана* спрямо неформалното образование *с окончателното прекратяване на Вероучението в прицърковните училища и тоталността на държавния монопол* в сферата на *възпитанието и организирането на децата и младежта*. Процесът носи характеристиките на *постепенност и необратимост*.

3. Връзката Църква – държава – неформално образование 1953-1989

3.1. Условия и предпоставки

Либерализацията като процес, обхванал всички сфери на обществото след 1953 г., дава своето отражение и върху живота и дейността на Църквата. Възстановен е

патриаршеският статут на БПЦ осем години след дарената ѝ *пълна автокефалия*. В законодателен и канонически план се разширяват възможностите ѝ за засилване на нейната вътрешна самостоятелност и регулиране на отношенията ѝ с държавата, за бавното и постепенно възстановяване на позициите ѝ в сферата на християнското образование и възпитание.

3.2. Общото и особеното в проявлението на връзката 1953-1962

Общото и особеното са двете страни на *проявлението на връзката БПЦ-държава-неформално образование*. От една страна, съхранява се *типичното в целите и съдържанието на духовната просвета*, независимо от рестрикциите на тоталитарната държава, които най-общо за изследвания период могат да се обобщят в три групи – действащото социалистическо законодателство, непозволяващо на Църквата да се занимава с въпросите на възпитанието и организирането на децата и младежта, държавната антирелигиозна политика и борба с православието, атеистичната пропаганда с цел засилване на антицърковните нагласи. От друга страна, *типичното* в проявлението на връзката в етапа на т. нар. „умерената десталинизация” (1953-1962) е в *единство с особеното*, намерило проявление както в засиленото показване на *народния и патриотичен характер* на Църквата и духовенството в историческото ни развитие, така и във формирането на *ново* направление в религиозната просвета и възпитание, свързано със *защита на световния мир и ценностите на мирното съвместно съществуване* и други.

3.3. Общото и особеното в проявлението на връзката БПЦ-държава-неформално образование 1962-1989

3.3.1. „Живковизмът” и неговите измерения в обществото

Процесът по съсредоточаването на партийната и държавна власт в ръцете на *едно лице* – Тодор Живков, заемащ двата най-важни поста в България – първи секретар на ЦК на БКП и министър-председател, има за начало ноември 1962 г. Периодът от 1962 до 1989 г., наричан „живковизъм”, се отличава с *икономическите и социални експерименти* на Живков, с приемането (с референдум на 16.05.1971 г.) на *нова конституция*, декларираща победата на социализма в България, единството на държавната власт, старта на изграждането на „развито социалистическо общество”.

Новият основен закон на републиката, обобщаващ *статуса и дейността на Църквата в глава III – „Основни права и задължения на гражданите”*, заедно с *нормативно-правните актове*, регламентиращи останалите страни на религиозната дейност, съставляват *цялостното законодателство*, визиращо статута, отделящ

Църквата от държавата и предоставящ ѝ възможности да живее и се развива съобразно своите норми и правила. Това не я превръща по никакъв начин *в държава в държавата*. Създаденият от тоталитарната държава правен ред на равенство между вярващи и невярващи и между вярващите от различните изповедания и изключването на изповедание със статут на официална религия, т.е. предоставяне на еднакви възможности на всички изповедания у нас за извършване на религиозна дейност, е плод не само на засилената кампания от *Запад* срещу политиката на страната ни по *религиозните въпроси*. *Сред най-значимите причини са поредната вълна на либерализиране* на обществения живот и на отварянето, в известен смисъл, на българската култура за света.

3.3.2. Нови характеристики на образователно-възпитателната дейност на Църквата

През този период се проявяват нови тенденции, пряко свързани с поредната вълна на либерализиране на обществения живот . Те са най-ярко изразени през 70-те и 80-те години на ХХ век. Сред тях са *тенденциите на доминиращо* развитие на свързаната с *богословско-икуменическа и християнско-миротворна проблематика просвета*, осъществявана на национални и международни форуми, симпозиуми и конференции, на нарастване посещаемостта на църковните служби и проповеди, на увеличаване на броя на църковните бракове и кръщенета, на активизиране на църковно-издателската дейност и др. Тези тенденции са в пряка връзка с редица фактори, съдействащи или ограничаващи развитието на религиозната просвета и възпитание – степента на подготвеност на духовните лица, църковното строителство, материалните възможности на Църквата, отношението на държавната власт към нея и други.

4. Българското „преустройство” и развитието на връзката Църква – държава – образование – училище 1985-1989

В условията на *Българското „преустройство”* (1985-1989), продължило около четири години, се залагат *основите на бъдещите радикални реформи*. Те са свързани със създаване на условия, гарантиращи свободата на съвестта и вероизповедание на гражданите, свободното осъществяване на християнското образование и възпитание у нас, трансформирането на официалната и протоколна толерантност на БПЦ към социалистическата държава, белязана с редица несъгласия спрямо политиката на властимащите, във *взаимно сътрудничество с държавните и обществени структури на гражданското общество* и т.н. „Преустройството” е мостът към демократичния преход, когато *потребността от духовното възвисяване на*

интелектуалната енергия ще стане необходимост на развитието, т. е. възстановяването на връзката „Църква – държавна образователна политика” в сферата на образователното съдържание на училището ще се превърне в необходимост. Неизбежното превръщане на религиозното обучение и възпитание в неизменна част от хуманитарното и гражданско обучение и възпитание с цел изграждане у младите хора на цялостна светогледна и ценностна представа и светоусещане, аналогично на това в Третата българска държава, още веднъж ще покаже в историческото развитие на връзката нейната приемственост, непрекъснатост и множественост.

5. Основни изводи за спецификата на връзката Църква – държава – неформално образование 1962-1989

През изследвания период връзката *Българската православна църква – българското образование* се реализира в нейния *секуларен вариант*. *От структуроопределящ фактор в българското образование, а в определени периоди и единствен субект на организация и ръководство на учебното дело, Църквата в условията на авторитарното управление е изтласкана в сферата на неформалното образование, където е носител на мощно християнско образование и възпитание.* Същевременно по силата на непреходния характер на взаимната връзка Българската православна църква не абдикира изцяло от територията на формалното образование. *Образовайки и възпитавайки неформално, Църквата стимулира развитието на хуманистичната образователна система в страната през най-новото време от нейната история.*

Заключение

Ретроспективното изследване на развитието на връзката на Българската православна църква с българското образование има не само историко-познавателна стойност в качеството на „око” за пътя. Доказването на изследователската хипотеза относно осъществените в хода на 12-те столетия *безкрайно количество взаимодействия между Българската православна църква с българското образование и училище, чертаещи непрекъснатия и приемствен характер на връзката и съответната ѝ специфика в обособените периоди,* е основание за преосмисляне на съвременните реалности чрез богатия исторически опит. Същевременно многоаспектната събитийна обзримост и историческа обусловеност,

надеждните източници и неизследваният от историците-педагози досега изворов материал, позволяват да се **променят редица неверни представи** относно мястото и значимостта на БПЦ за основополагане на българското училище и развитие на българското формално и неформално образование, относно същността на антирелигиозната пропаганда, водена по различен начин от отделните политически ръководители и относно факторите, нанесли трайни щети върху съзнанието и духовния живот на нацията. Те са в основата на **новия прочит на 12-вековен период** от българската история (865-1989), свързан с ролята на Българската църква в образователното и училищно дело, с благотворното ѝ сътрудничество и взаимодействие с българското училище, все с цел въздигане на духовността и нравствените идеали на нацията. Актуализирането на просветителското дело на предшествениците провокира към **оценки и самооценки** върху съвременното взаимодействие между държавните, църковните и образователни структури и последиците от него за духовно-нравственото формиране на личността и развитие на подрастващото поколение. В конкретен план асоциациите насочват към потребността от обогатяване на връзката **църковна – училищна институция** с ново съдържание и форми на взаимодействие и законодателното им уреждане.

Използвани източници в автореферата:

- Атанасова, В. (2002) Васил Друмев – Митрополит Климент за образованието и възпитанието. Шумен.
- Боберо, Ж. (2004) История на протестантството. Превод от френски П. Герджиков, Изд. ИК „КАМА“.
- Божилков, Ив., А. Тотоманова, Ив. Билярски (2011). Борилков синодик - издание и превод. С.
- Василева, Е. (2009) Духовно-нравственото израстване на малкия ученик. С.
- Выготский Л.С. (2005) Мышление и речь. – В: Психология развития человека. Москва.
- Глазерсфельд, Эрнст (2001) Введение в радикальный конструктивизм. В: Вестник Московского университета, Серия 7, Философия, №4, с. 59-80.
- Гюзелев, В. (2013) Апология на Средновековието. Т. 1. Покръстване и християнизация на българите. С.
- Гюзелев, В. (1985) Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV век. С.

Доклад от учебния комитет при Министерството на народното просвещение за състоянието на основните народни и частни училища в България през учебната 1927-1928 година. С., 1929.

Дюи, Д. (1924) Училище на бъдещето. С.

Дюрозел, Ж.-Б. и Ж.-М. Мейор (2005) История на католицизма. Превод К. Митева. Изд. ИК „КАМА”.

Еничарова, Е. (2012) Българското образование в периода 865-1878. С.

Калинова, Е., И. Баева (2006) Българските преходи 1939–2005. С., 2006.

Калканджиева, Д. (1997) БПЦ и държавата 1944–1953. Албатрос.

Киров, Д., К. Нушев (2007) Социалната мисия на Българската православна църква. С.

Колев, Й. (2006) Тримата Големи. Г. Живков, К. Величков, Ив. Д. Шишманов в историята на Министерството на народното просвещение. Благоевград. С.

Конституция на НРБ. – ДВ, 39, 18.05.1971.

Легкоступ, М. (2012) Обучението по Религия – диалог и инклузия. Велико Търново.

Пиаже, Ж. (1993) Развитие на мисленето. – В: Пиаже, Ж. Психология на интелекта. Логика и психология. Избранные психологические труды. Москва.

Радев, П. (2005) Религиозни, личностни и постмодерни учения и практики на възпитанието и самовъзпитанието, Пловдив.

Радев, П. (2013) Енциклопедия на науките за образованието. Пловдив.

Радев, П. и А. Александрова (2012) История на българското образование. Пловдив.

Рашева-Мерджанова, Я. (2007) Генеалого-педагогически прочит на Библията. Благоевград.

Стефанов, Ст. (2008) Социалната мисия на Българската православна църква. Шумен.

Филипова, Н. (2006) История на българското образование. Благоевград.

Хегел, Г. (2001) Науката логика. т. I, С.

Цоков, Г. (2011) Политики по отношение на училищното образование. Пловдив.

Чавдарова, А. (2012) История на социалната работа. Габрово

Чавдарова-Костова, С. (2008) Основни компоненти на съдържанието на възпитанието. – В: Чавдарова-Костова, С., В. Делибалтова, Б. Господинов Педагогика. С.

Чакърров, Н. (1975) История на образованието и педагогическата мисъл в България. т. I, С.

Шишманов, Ив. (1905) Реч на г-на Министра на просвещението по повод на дебатите върху отговора на тронното слово. С.

Приноси на дисертационното изследване

Дисертационният труд дава основание за извеждане на следните теоретични и теоретико-приложни приноси:

1. Първи историко-педагогически опит, въз основа на извороведческо и историографско изследване, за представяне на концепция относно връзката на Българската православна църква с българското образование и училище, и свързаните с нея основни тенденции през отделните исторически периоди, заключени в хронологическите граници от 865 до 1989 година;

2. За първи път публикувани в публичното пространство архивни единици от Архива на МнВР, ЦДА, НИА-НБКМ и Църковния архив с цел извороведческо реконструиране на връзката Българска православна църква – българско образование;

3. Многопластово изследване на връзката Църква – образование - училище и аргументирано обосноваване на нейната непрекъснатост, приемственост, множественост и различна специфика, динамика и характер през отделните исторически периоди – Българско Средновековие, Ново и Най-ново време;

4. Аргументиране на предложение, свързано с добавяне на акцент към концепцията за институционално обучение в България, основано на позитивните исторически /първите десетилетия на XX век/ и съвременните европейски практики – В новия закон за училищното образование да се включи разпоредба, постановяваща задължителен избор на една от двете учебни дисциплини:

- „Религия”, която да се преподава на конфесионален принцип (в съгласие с принципите на религиозните общности), при надзор на държавата, и която да съдейства за формиране у децата и подрастващите на житейска философия, интегрираща културни и духовно-нравствени ценности. Учителите да са лица с духовно образование;

- или „Гражданско образование”, преподаването на което да се осъществява от учители с хуманитарно образование.

Разпоредбата е в качеството на едно от възможните решения на обществения дебат относно включването на обучение по религия в училищното учебно съдържание.

Публикации по темата на дисертационния труд

1. Цонева, П. (2014) Ролята на Църквата за основополагане на училището в България. Конференция с международно участие „Съвременни предизвикателства пред педагогическата наука”, СУ „Св. Климент Охридски”, ФП, 6-8 юни 2014 г.
2. Цонева, П. (2013) Етапи в развитието на училищното управление в България от началото на XIX век до 1989 година – В: Along clio,s ways...topical problems of modern historical science. University of Primorska, Faculty of Education, Koper, s. 197-220.
3. Цонева, П. (2013) Образованието на децата от етническите малцинства в България и съпътстващите го педагогически проблеми 1919 – 1944. – Образование, 1, юни, 2013. www.elbook.eu
4. Цонева, П. (2012) Просветната дейност на Българската църква 1870-1989. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски”, С., с. 1-149.
5. Цонева, П. (2012) Просветната дейност на Българската църква (1962-1989). – История, година XX, 5, с. 446-467.
6. Цонева, П. (2012) Духовно-просветната дейност на Българската църква през периода от създаването на Българската екзархия до 1944 година. - Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски”, кн. Педагогика, т. 103, с. 193-216.
7. Цонева, П. (2012) Духовно-просветната дейност на Българската църква през периода от 1944 до 1953 година. – Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски”, ФП, кн. Педагогика, т. 104, с. 253-282.
8. Цонева, П. (2012) Просветната политика и дейност на Църквата през периода от възстановяването на Българската патриаршия до 1989 година. – Годишник на СУ „Св. Кл. Охридски”, ФП, кн. Педагогика, т. 105, с. 161-202.
9. Цонева, П. (2012) Етапи в развитието на просветната дейност на Българската църква 1870-1989. – Конференция с международно участие „Детето във фокуса на педагогическото взаимодействие и социалната работа”, ФП при СУ „Св. Климент Охридски”, 23-24.11.2012, с. 171-181.
10. Цонева, П. (2012) Просветната политика и дейност на Църквата в етапа на умерената десталинизация – 1953-1962. – В: Теоретичен семинар на катедра „История

на педагогиката и управление на образованието” при Факултета по педагогика, Е-Сборник, www.elbook.eu, 07.05.2012.

11. Цонева, П. (2012) Модел на две взаимосвързани занятия на тема: „Работа с исторически документи, касаещи образованието на децата от етническите малцинства и техните педагогически проблеми през периода 1919 – 1944 година” – В: Теоретичен семинар на катедра „История на педагогиката и управление на образованието” при Факултета по педагогика, Е-Сборник, www.elbook.eu, 07.05.2012.

12. Цонева, П. (2011) Духовно-просветната дейност на Българската църква през периода от 1944 до 1947. – Стратегии, 2, с. 140-164.

13. Цонева, П. (2011) Духовно-просветната дейност на Църквата по време на налагане на тоталитарната система в България – 1948-1953. – В: Теоретичен семинар по случай 25 години Факултет по педагогика, Е-Сборник, www.elbook.eu, 09.05.2011.

14. Цонева, П. (2011) Просветната политика и дейност на Българската екзархия през периода от 1870 година до Освобождението. – В: Теоретичен семинар по случай 25 години Факултет по педагогика, Е-Сборник, www.elbook.eu, 09.05.2011.

15. Цонева, П. (2010) Духовно-просветната дейност на Българската църква през периода от създаването на Българската екзархия до 1944 година. – Стратегии, 1, 2010, с. 31 – 56.

16. Цонева, П. (2008) Образование и педагогически проблеми при децата от етническите малцинства в България през периода от Освобождението до 1944 година. – Стратегии, 1, с. 19 – 29.

17. Цонева, П. (2008) Образование и педагогически проблеми при децата от етническите малцинства в България през периода от 1944 до 1989 година. – Стратегии, 4, 2008, с. 331 – 344.

18. Цонева, П. (2008) Педагогически проблеми при децата от етническите малцинства в България. – В: Между традицията и новите реалности. 120 години университетска педагогика. Юбилейна научна конференция. С., септември 2008, с. 673 – 680.

19. Цонева, П. (2008) Ретроспективен анализ на образованието и основните педагогически проблеми при обучението и възпитанието на децата от етническите малцинства в България през периода от Освобождението до 1989 година. В: Българска педагогическа практика пред предизвикателствата на увеличаващия се брой деца от етническите малцинства в училищата. Научна редакция Чавдарова-Костова С., С., с. 11 – 38.

Участие в проекти през периода май 2008-май 2014:

1. Проект на тема: „Модели за трансформиране на потребности на училищната практика в педагогическата подготовка на студентите за работа с деца от етническите малцинства”, 2008-2009 г., фонд „Научни изследвания” на СУ „Св. Климент Охридски”. Разработен примерен модел на две взаимосвързани практически занятия на тема: „Работа с исторически документи, касаещи образованието на децата от етническите малцинства и техните педагогически проблеми от 1919 до 1944 година”.
2. Научно ръководство на докторантски проект на Петър Петров на тема: „Управление на промяната – внедряване на съвременни образователни технологии” – 2012-2013 г.
3. Участие като бенефициент в проект „Повишаване на капацитета на академичния състав от педагогическите специалности на Софийски университет в проектиране, провеждане и осигуряване на качествено електронно дистанционно обучение” 2013-2014.